

**Den polske, positivistiske romanen *Lalka* (Dukken) fra 1890 av
Boleslaw Prus, sett i lys av Mikhail Bakhtins polyfoni**

Małgorzata Konowrocka

Masteroppgave i polsk språk

September 2011

Innholdsfortegnelse

Sammendrag	s. 3
Takksigelser	s. 4
Innledning	s. 5
Kapittel 1. Prus' <i>Lalka</i> som et eksempel på den polske positivistiske romanen	s. 7
Positivism i Polen og Europa	s. 7
Litt om <i>Lalka</i>	s. 12
Prus' roman som en skildring av Warszawa-samfunnet på slutten av 1800-tallet	s. 14
Narratologien i <i>Lalka</i>	s. 17
Kritikken av <i>Lalka</i>	s. 23
Kapittel 2. Mikhail Bakhtin og hans teorier	s. 26
Kort om Bakhtin	s. 26
Bakhtins polyfone roman og polyfone helt	s. 28
Dialog og dialogisme	s. 31
Kapittel 3. Stanisław Wokulski – en polyfon helt	s. 34
Wokulskis historie	s. 34
Hva gjør Wokulski til en polyfon helt?	s. 36
Andres polyfone vurderinger av Wokulski	s. 51
Kapittel 4. Wokulskis reiser	s. 65
Avslutning	s. 75
Litteraturliste	s. 78

Sammendrag

Den polske, positivistiske romanen *Lalka* (Dukken) av Boleslaw Prus fra 1890 ble skrevet lenge før den russiske filosofen og språkforskeren Mikhail Bakhtin offentliggjorde sin teori om den polyfone romanen og den polyfone helten. I denne oppgaven prøver jeg å anvende hans teori på *Lalka*, og forsøker å gjøre rede for hvorfor romanen kan kalles for polyfon i Bakhtins forstand. Jeg konsentrerer meg i denne sammenhengen om romanens hovedperson, hans opplevelser og den indre kampen som han fører med seg selv, og som ofte kommer best til syne når han er på reise. Oppgavens hensikt er også å få fram den stemmepolyfonien som er innebygget i *Lalkas* struktur og som igjen er knyttet til romanens hovedperson, som er sentrum for romanens handling, noe alle snakker om og har en formening om. Forfatteren Prus overlater derfor ordet til sine helter og lar dem snakke og uttrykke sine sannheter uten å kommentere eller forkaste noen av dem. Denne spesielle forfatterposisjonen, sammen med selvbevissthetsprosessen hos hovedpersonen, gjør at Prus klarte å skape et verk som skilte seg ut i hans samtid og pekte fremover.

Takksigelser

Jeg vil bruke anledningen til å takke alle dem som støttet meg i hele skriveprosessen. Først og fremst min veileder, professor Ljiljana Šarić, for tålmodighet og trøst i tunge stunder; min biveileder Agnes Banach for gode og konstruktive kommentarer; min svigermor Halina Rybka som passet mine barn slik at jeg kunne arbeide med oppgaven; min kjære samboer Tomasz Rybka og barna våre, Maria og Kacper, for tålmodighet og tilstedeværelse.

Innledning

Om *Lalka* kan man skrive, om ikke flere bind, så i alle fall flere verk, det er så mye materiale der, så mange personer, den vekker så mange tanker. Man kan ta den fra hverandre og dele den opp i roman, samfunn, etikk. Og i ethvert tilfelle vil det finnes mange temaer. Og bare det tyder på verkets store betydning.¹

Utsagnet til den polske litteraturviteren Marrené-Morzkowska antyder hvor kompleks og betydningsfull *Lalka* er. Mye er blitt skrevet om denne kjente, polske romanen og mye tyder på at den fortsatt inspirerer.² Det er kanskje ikke rart, med tanke på at *Lalka* av mange er betraktet som en del av den polske litterære kanon, og den har lenge hatt sin faste plass på pensumlisten til skoleelever i Polen.³ *Lalka* er en roman med mange motiver, bl. a. et kjærlighetsmotiv, et politisk og et samfunnsmessig motiv. *Lalka* handler om livet til borgerne av Warszawa på 1800-tallet, om en kjøpmanns ulykkelige kjærlighet til en bortkjemt aristokratkvinne, om interesser og karriere, om penger, om rikdom og fattigdom, om handel og om diverse samfunnsklasser, og den handler til og med om krigen, den innebærer også et retrospektivt motiv (Napoleon-tiden). Etter min mening har alle disse temaene og den spesifikke måten å presentere hovedpersonen på, en viktig stilistisk verdi, og er med på å gjøre *Lalka* til en *polyfon roman*.

Min oppgave skal fokusere på *Lalka* i lys av Mikhail Bakhtins begrep *polyfoni*. I min lesning av *Lalka* ser jeg nemlig ekkoer av dette begrepet til denne kjente russiske filosofen og språkforskeren. Da Prus skrev *Lalka* i 1889, fantes ikke Bakhtins begrep om polyfoni, det ble til først i det 20. århundre. Likevel vil jeg påstå at *Lalka* kan defineres som en polyfon roman i Bakhtins forstand. Ifølge Bakhtin er det den unike rollen til romanens helt, selvbevissthetsprosessen som han bestandig befinner seg i, samt den spesielle posisjonen som forfatteren inntar, som gjør en roman polyfon. Jeg ser *Lalkas* polyfoni først og fremst i presentasjonen av romanens hovedperson – Stanisław Wokulski – og denne oppgaven har som hovedmål å vise hva som gjør Wokulski til en polyfon helt. Etter min mening kan han karakteriseres som sådan først og fremst på grunn av at han befinner seg i selvbevissthetsprosessen, dvs. at han ikke er ferdigdannet og ferdigutviklet, noe som kommer best til uttrykk i hans indre monologer. Stadig leter han etter sitt ”jeg”. Hans polyfoni er også

¹ Marrené-Morzkowska, W., i Pieścikowski, E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988.

² Med tanke på den nyeste resepsjonen av *Lalka* i Malik, J., A., red., *Świat Lalki. 15 studiów*, 2005 eller Skorupska, K., *Fleretnisitet i Bolesław Prus Lalka (Dukken) fra 1890*, 2010.

³ Markiewicz H., *Pozytywizm*, 2006.

markert gjennom de dype tvisyn og fundamentale motsetninger som preger ham, samt andres vurderinger av Wokulski. Wokulskis hyppige reiser blir også behandlet her, i og med at de etter min mening influerer hans selvbevissthet.

Jeg ser et viktig fellestrekk mellom Bakhtin og Prus, nemlig overbevisningen om at det ikke finnes én sannhet, noe som er godt synlig i *Lalka*. For meg ser det ut at Prus' mål med denne romanen var å vise hvor komplekst og uavsluttet et menneske kan være. I denne oppgaven skal jeg plukke ut elementene fra de to romanteoriene til Bakhtin som etter min mening passer best til min analyse av *Lalka*. Fra den første teorien skal jeg bruke begrepet polyfoni og se hvor i *Lalka* det finner sted. Her skal jeg fokusere på forholdet mellom *Lalkas* hovedperson og forfatteren, slik Bakhtin gjorde det med personene i Dostojevskijs romaner. Fra den andre teorien skal jeg bruke begrepet *veiens kronotop*. Teoriene brukt i oppgaven utfyller ikke Bakhtins teoretiske produksjon, men jeg har valgt dem som jeg finner i studieobjektet mitt.

I første kapittelet forklarer jeg begrepet positivisme og dets utbredelse i Polen og Europa, samt presenterer studieobjektet mitt. Her refererer jeg også til den eldre og nyere kritikken av *Lalka*, definerer den som en samfunnsroman og gir en beskrivelse av de samfunnsklassene som er representert i *Lalka*. Kapittel to handler om Mikhail Bakhtin og hans språkfilosofiske teorier som er relevante for denne oppgaven, nemlig polyfoni i forhold til romanen og romanens helt, dialog og dialogisme. I tredje kapittel presenterer jeg *Lalkas* hovedperson, Stanisław Wokulski, og gjør rede for hva som gjør ham til en polyfon helt. Her gir jeg også eksempler på andres polyfone vurderinger av hovedpersonen. I kapittel fire ser jeg nærmere på Wokulskis reiser som hadde betydning for hans fremstilling som en polyfon helt.

I analysedelen, dvs. i kapittel tre og fire, siterer jeg nokså lange dialoger, noe som kan virke litt forstyrrende på leseren. Det er imidlertid viktig i forhold til oppgavens tema, mine funn angående polyfoni er best synlig i dialoger, og forkortelse eller parafrasering av dem hadde ikke gitt samme effekt, mener jeg. Jeg bruker også to skrivemåter av navnet Bakhtin. I teksten bruker jeg den norske skrivemåten Bakhtin, mens i referansene bruker jeg Bachtin, som er den danske skrivemåten når jeg refererer til dansk litteratur.

Kapittel 1. Prus' Lalka som et eksempel på den polske, positivistiske romanen

Positivism i Polen og Europa

Norsk Ordbok definerer *positivisme* som en filosofisk retning som bare anerkjenner det som kan iakttas og som positivt eksisterer.⁴ Filosofen Auguste Comte, ”positivismens far”, sa følgende om denne retningen:

En sunn filosofi som erstattet søket etter årsaker med søket etter prinsipper, kobler sammen sine teoretiske funderinger med begreper om alminnelig fornuft. (...) Den positivistiske metodelæren er, i likhet med den teologiske eller metafysiske, et ustopkelig folkearbeid: Denne læren har vi ikke takket være en enkel oppfinner: Det ble mulig å vurdere dens grunnleggende egenskaper fra det tidspunktet da vanlige undersøkelser ble rettet mot et sikkert, bestemt mål. (...) Den positivistiske filosofien underordner alle fenomener, organiske og ikke organiske, fysiske og moralske, individuelle og samfunnsmessige under uforanderlige prinsipper. Uten prinsipper hadde det vært umulig å forutsi hva som helst og vitenskapen hadde vært begrenset til en ufruktbar erudisjon.⁵

I Polen begynte den litterære epoken kalt for positivisme med januaropprøret i 1863.⁶ Navnet positivisme refererte til den vesteuropeiske filosofiske trenden som ble beskrevet av den berømte filosofen Auguste Comte i sitatet over. Ifølge Comte betyr positivistisk noe som er realistisk, i motsetning til alt som er fornuftsstridig. Posivistisk betyr nyttig, sikker og relativ, i motsetning til alt som er absolutt. Positivismen fokuserte på sosiologi, filosofen hadde et menneske som en del av samfunnet og menneskeheten i fokus.⁷ Karakteristisk for positivismen var også tro på vitenskapen, empiri, determinisme og motvilje mot alt som hadde med metafysikk å gjøre. Både positivisme og realisme refererer til begivenheter innenfor en europeisk kultur, men med begrepet positivisme forstår vi et livssyn og en kulturell stil, mens realisme refererer til den den gang viktigste litterære retningen. Realismen var synlig i litteraturen både før og etter positivismen, så for å skille den positivistiske realismen fra andre epokers realisme, ble den kalt for en kritisk eller moden realisme.⁸ De sivilisasjonelle prosessene som fant sted i Europa på 1800-tallet, virket inn på den positivistiske filosofien og litteraturen. Utviklingen av den antiføydale ideologien, utforming og framvekst av den nye

⁴ Norsk ordbok, 1998, s. 664.

⁵ Comte, A., *Metoda pozytywna w szesnastu wykladach*, 1961, s. 301-305.

⁶ Den polske oppstanden mot Russland (1863-1864) som endte med et nederlag, og forverret restriksjonene fra russernes side.

⁷ Tomkowski J., *Mój pozytywizm*, 1993.

⁸ Markiewicz, H., *Pozytywizm*, 2006.

samfunnssklassen – borgerskapet, samt den industrielle revolusjon, preget Europas samfunn og førte til store endringer. Folk bosatte seg rundt fabrikker, arbeiderklassen vokste, situasjonen til intelligensiaen som begynte å bosette seg i store byer ble annerledes. Den tekniske utviklingen fikk stor betydning for utdanningssystemet som først og fremst skulle bli nyttig. Også de laveste samfunnssklassene skulle få tilgang til utdanning, samfunnet krevde at stadig flere behersker å bruke de stadig mer kompliserte maskinene. De mellommenneskelige relasjonene ble også annerledes. Datidens sosiologer, som f.eks. Herbert Spencer, mente at samfunnslivet baserte seg på mange former for frivillig, mellommenneskelig samarbeid på den tiden. "Århundret av damp og elektrisitet" revolusjonerte ikke bare samfunnslivet, men også tankegangen i Europa på 1800-tallet. Alt dette påvirket selvfølgelig også den polske positivismen, selv om den var forsinket i forhold til andre europeiske land. I Polen hadde også positivismen noe annerledes karakter enn i andre land. Grunnen til det var Polens politiske situasjon. Fra 1772 til 1918 eksisterte ikke Polen som et selvstendig land, men var delt mellom Russland, Østerrike og Tyskland. I Polen var den positivistiske ideologien i begynnelsen knyttet til det samfunnsøkonomiske programmet og dets slagord, såkalte "organisk arbeid" (*praca organiczna*) og "basisarbeid"⁹ (*praca u podstaw*). "Organisk arbeid" innebærer en aktivitet innenfor økonomi, utdanning og kultur. Slagordet definerte et samfunn som én stor organisme bestående av mange deler, strukturer og grupper som skulle samarbeide med hverandre. Enhver gruppe spilte en viktig rolle i denne organismen.¹⁰ Slagordet "basisarbeid" ga uttrykk for at alle samfunnssklasser, særlig de fattigste, skulle utdannes. Positivistene stod for at bønder og arbeidere skulle opplyses om sin jobbsituasjon og at det var de mest utdannede samfunnssklassene som skulle drive basisarbeidet.¹¹ Året da positivismen begynte i Polen, 1863, var også året da januaropprøret ble knust. I positivismens slagord så polakkene ikke bare en ny ideologi, men også mulighet og håp om å gjenoppbygge nasjonen etter den mislykkede oppstanden og restriksjoner fra okkupantene. I den nye ideologien lette unge polske positivistiske etter støtte for sine planer om å omorganisere den samfunnsøkonomiske strukturen til den polske nasjonen. De så mot demokrati og foreslo forsterking og modernisering av den polske økonomien. Lignende slagord finner vi også i datidens litteratur, som på den ene siden støttet slagordet "organisk arbeid" og "basisarbeid", og på den andre ble til for å trøste polakkene etter den mislykkede oppstanden. Posivismen var epoken som gjenoppdaget romansjangeren, som hittil var sett på som mer ufullkommen

⁹ Min oversettelse.

¹⁰ Łoboz, M., Żabski, T., *Pozytywizm*, 1999.

¹¹ Szóstak, A., *Powtórka z literatury*, 2000.

enn lyrikken. Det var nettopp romanen som ble brukt til å spre de positivistiske slagordene. Til å begynne med var det en tendensiøs roman, skjematisk, med utpreget tendens rettet mot epokens slagord, og dermed nokså begrenset i sin litterære verdi. Litteraturteoretikere mente at denne typen roman ble til for å forberede grunnen til en ”bedre form for roman”.¹² Naturalisme og moden realisme ble til nesten samtidig, og stilte spørsmålsteget ved tendens som en metode. Antoni Sygietyński, en polsk forfatter og litteraturkritiker, skrev:

Romanen basert på livet, på dokumenter fra observasjoner, på analysen av en menneskesjæl, blir ikke dyrket hos oss (i den polske litteraturen) og gjør plass til en tendensiøs roman, hvis indre verdi ikke er høyere enn verdien av en hvilken som helst innledningsartikkel skrevet i øyeblikk av inspirasjon og som lever et kort liv.¹³

Man kan si at realismen og naturalismen avviste den tendensiøse romanen og ble til i den polske litteraturen i en slags symbiose – begge retningene gjennomsyret hverandre og levde side om side i den polske positivistiske litteraturen. Prus’ realisme fikk imidlertid den største betydningen når det gjelder den positivistiske romanen.

Henryk Markiewicz, en polsk professor og forfatter av et omfattende verk om den polske positivismen, oppsummerte denne epoken i sin nyeste bok.¹⁴ Han skriver at innenfor litteraturen ble lyrikken skjøvet til side under positivismen, som rettet fokuset mot prosaen. Denne ble styrket og utviklet betydelig, positivistene fikk fram prosaens stilistiske muligheter og dannet dens sjangerkanoner som det ble referert til i all senere forskning. På denne måten skapte positivistene et digert realistisk vitnemål over skjebnen til datidens mennesker, og nasjonen. De brakte også fram et bilde av et individs indre styrt av samfunnsmessige mekanismer. Positivismens prosa hadde dype røtter i samtidens konkrete steder, begivenheter og personer, slik at den ble en viktig kronikk om sin tid. Den utviklet også teknikken til datidens drama ved å få ut det sedelige i dialogene. Som et livssyn stod positivismen for en rasjonell holdning, uavhengig av autoriteter, mente Markiewicz. Kunnskapen til å si upopulære meninger høyt, og toleransen for andres meninger, ble også fremmet. Positivismen fremmet patriotisme forstått som følelsen av ansvar for samfunnet og en felles plikt. Arbeid, respekt for alle, rettferdighet og altruisme var også slagord som dominerte i litteraturen og filosofien til denne epoken.

¹² Markiewicz, H., *Pozytywizm*, 2006.

¹³ Sygietyński, A., *Nasz ruch powieściowy*, 1884.

¹⁴ Markiewicz, H., *Pozytywizm*, 2006.

Juliusz Kleiner, en av de viktigste polske litteraturhistorikere, mener at selv om det i litteraturen dukker opp en ”positivistisk periode”, så eksisterte det ikke en litterær retning som kunne kalles for positivistisk.¹⁵ For positivistisk kunne man kalle en journalistisk strøm, og det er denne som ofte ble reflektert i litterære verker. Ifølge ham var det altså ikke ”positivismens forkynnere”, men romanforfattere som bidro til epokens store litterære betydning. Videre mener Kleiner at rollen til forfatteren ble annerledes i positivismen i forhold til romantikken. I romantikken var han en skald (*wieszcz*) mens hans viktigste rolle i positivismen var å være en lærer for samfunnet (*nauczyciel społeczeństwa*). Denne læreren skulle også være en forsker. Han skulle ikke lenger påtvinge samfunnet sine teorier, slik tilfelle var i romantikken. En positivistisk forfatter skulle først og fremst formidle sine konklusjoner etter en grundig og mest mulig objektiv analyse av virkeligheten. Stadig oftere ble også selve undersøkelsen av f. eks. et samfunn eller observasjonen av mekanismer i en gruppe mennesker selveste målet for litteraturen, framfor et middel til å presentere en moral, ifølge Kleiner. Positivismens søkelys ble rettet mot et menneske som ble ”født” av forfatteren og mot den sannheten om livet som forfatteren ofte ubevist avslørte. Litteraturen fra denne perioden skulle være ”et kapittel i livet til et samfunn”.¹⁶

Et nokså annerledes og mer moderne syn på positivismen representerer professor i polsk litteraturhistorie, Jan Tomkowski, i sin bok fra 1993.¹⁷ Hans hovedanliggende er ikke positivismens slagord eller program, men ”positivistiske drømmer, visjoner og innbilninger”. Første plass i denne boken har positivistisk splid, tvil, antinomier og dramaer. Tomkowski forsøker å nyansere bildet av positivismen og positivisten og konkluderer med at det finnes mange sorter av positivisme i og med at hver av positivistene bidrar med et annet verdikierarki, andre livserfaringer, en annen framtidvisjon. På spørsmålet om hva positivisme er, svarer han: ”Det er bare én positivisme – positivisme forstått som en metode. Og ved siden av dette finnes det mange positivistiske visjoner – antakeligvis like mange som det finnes positivist”.¹⁸

På norsk grunn førte positivismen (sammen med darwinismen og materialismen) til voldsomme debatter, og den ble sterkt kritisert.¹⁹ Den nye vitenskapen stod nemlig i

¹⁵ Kleiner, J., Maciag, W., *Zarys dziejów literatury polskiej*, 1985.

¹⁶ Kleiner, J., Maciag, W., *Zarys dziejów literatury polskiej*, 1985, s. 377.

¹⁷ Tomkowski, J., *Mój pozytywizm*, 1993.

¹⁸ Tomkowski, J., *Mój pozytywizm*, 1993, s. 19.

¹⁹ Andersen, P., T., *Norsk litteraturhistorie*, 2001.

motsetning til den veletablerte idealismen og hegelianismen, særlig representert av filosofen Marcus Jakob Monrad. Filosofien til Auguste Comte, der han overfører de vitenskapelige forklaringsmodellene fra forhold i naturen til synet på historien og på det menneskelige samfunn, stod i motsetning til den metafysiske tankemodellen som var gjeldende i kristendommen på denne tiden, og dermed ikke ønsket velkommen i Norden.²⁰

²⁰ Supplerende lesning i denne sammenhengen kan være Slagstad, R., *Positivism og vitenskapsteori. Et essay om den norske positivismestriden*, 1980.

Litt om *Lalka*

Lalka ble skrevet i perioden fra 1887 (da begynte den å bli trykket ut i episoder i Hverdagskuréren ("Kurier codzienny") til 1890 (da den første bokutgaven kom ut). *Lalka* er en av de viktigste og mest "modne" romaner i den polske litterære kanon. *Lalka* er en syntese-roman, en roman som presenterer et bredt spekter av motiver og personer. Fra kjærlighet og krig til handel og karriere. *Lalka* binder sammen flere sjangre i seg. Den kan kalles for samfunnsroman, kjærlighetsroman og psykologisk roman. Prus' verk refererer til mange litterære retninger (bl.a. til naturalismen i beskrivelsen av fattigstanden i Powiśle, en bydel i Warszawa) og motiver, bl.a. til toposet "verdens teater" (lat. *theatrum mundi*). Handlingen i romanen forløper i årene 1878 og 1879, og stedet for handlingen er hovedsakelig Warszawa (med unntak av noen scener i Paris og det fiktive stedet Zasławie). Takket være dagboken til hovedpersonens gode venn – Ignacy Rzecki – blir tidsperspektivet i *Lalka* utvidet til 1830 – barndommen til dagbokens forfatter og til og med til Napoleon-tiden i fortellingene til Rzeckis far referert til i dagboken.

Tittelen ble det lenge spekulert rundt, og det finnes flere tolkninger av den.²¹ Prus mente selv at tittelen refererer til en episode beskrevet i dagboken til Rzecki²² som handlet om en rettssak reist av baronessen Krzeszowska mot fru Starska om en dukke.²³ Andre påstår at tittelen refererer til en av hovedpersonene i romanen – Izabela Łęcka, som kan karakteriseres som en dukke, både pga. utseende og mentalitet. En tredje mulig tolkning indikerer sammenheng mellom tittelen og motivet *theatrum mundi* innebygd i romanen. I dette motivet fremstår menneskene som dukker uten vilje.

Hovedpersonen i *Lalka* – kjøpmannen Stanisław Wokulski - er en av de mest interessante personene i den polske litteraturen. Prus skapte en dynamisk helt full av motsetninger, som samtidig er sympatisk og nær leseren. Wokulski er en 45 år gammel kjøpmann som eier sin egen butikk. Som en ung gutt drømte han om å kunne ta utdanning, noe som var nesten umulig på den tiden. Han fikk det til, men avbrøt skolegangen inspirert av frigjøringskampene. Han deltok i januaropprøret, noe som resulterte i at han ble forvist til Sibir. Der kom han i kontakt med et vitenskapelig miljø, ble påvirket av det og bestemte seg

²¹ Popławska A., *Lalka*, 2007.

²² Markiewicz, H., *Pozytywizm*, 2006.

²³ Krzeszowska mente at fru Starska, som leide en leilighet i Krzeszowskas bygård, stjal en dukke som tilhørte Krzeszowskas avdøde datter. Prus forklarte at denne episoden baserte han på en faktisk hendelse som han hadde lest om i en avis.

for å bruke livet til vitenskapelig arbeid og dermed realisere sine ungdomsdrømmer. Tilbakekomsten til Warszawa ble imidlertid et sjokk for ham, han fikk verken jobb eller aksept som vitenskapsmann. Av den grunn følte han seg nesten ”tvunget” til å gifte seg med en rik kvinne, som døde kort tid etter at de ble gift, noe som til slutt ga ham en økonomisk uavhengighet. Takket være sin virketrang, ressursrikhet og rikdommen som han hadde arvet etter sin avdøde kone, ble han rik på kort tid. Livet hans tok likevel en uventet retning etter et teaterbesøk der han så frøken Izabela Łęcka. Han forelsket seg grenseløst i henne og ofret hele sitt videre liv og alle handlinger til denne følelsen. Målet om å vinne Izabelas kjærighet ble den overordnede ideen som fikk styr på hans liv og som støttet opp under påstanden om at han er en polyfon helt, noe som blir utdypet i kapittel tre i denne oppgaven.

Prus' roman som en skildring av Warszawa-samfunnet på slutten av 1800-tallet

Warszawa, som Prus beskriver i *Lalka*, er russiskokkupert, men på grunn av sensuren finner vi nesten ingen tegn på det i romanen. Prus' verk er en ekte krønike som på en detaljert måte beskriver personer, mentaliteter og hendelser i datidens Warszawa. "Spådommen" til Prus' samtidige polske sosiolog, Ludwik Krzywicki, ble en virkelighet når han skrev at:

Hans romaner får en gang status som vitenskapelige dokumenter. Som Dickens i England og Balzac i Frankrike blir Prus' tekster hos oss et slags vitnemål av historisk karakter, vitnemål som forteller de kommende generasjonene hvordan det hverdagslige livet i Polen var på den andre halvdel av 1800-tallet. Heltene i romanen er fiktive, men deres omgivelser, livsrytme og tankegangen skaper en besjelet virkelighet.²⁴

I *Lalka* beskrev Prus nærmest alle samfunnsklassene som eksisterte i datidens Warszawa, dvs. det deklasserte aristokratiet, den polske og den jødiske intelligentsiaen, adelen, borgerskapet og fattigstanden. Realistens nøyaktighet gjorde det mulig for ham å komme fram til sannheten om epokens problemer og menneskene som levde i Warszawa på slutten av 1800-tallet. I denne beskrivelsen finner vi ingen korte forenklinger og ensidige vurderinger. Derfor klarte Prus å vise positive karakterer selv i den degraderte og kraftløse aristokratiske verdenen (vitenskapsentusiasten Ochocki eller den sympatiske Zasławska). Og her finner vi et bredt spekter av innstillinger til fedrelandet – fra kosmopolitten Kazimierz Starski til patrioten Fyrsten. Generelt er likevel vurderingen av aristokratiet i *Lalka* negativ, negative meninger om denne klassen blir uttrykt til og med av dens egne representanter. Prus beskrev aristokratiet som levde et dovent liv. Deres tid var fylt med fester, reiser, teaterbesøk, løp og kjærlighetsintriger. Representantene for aristokratiet brukte opp mye penger på å leve i velstanden. Fra utenlandske reiser tok de med seg bare dårlige vaner. Da Wokulski ga opp virksomheten sin, var det ingen fra det aristokratiske miljøet som var i stand til å overta den. Derfor gjorde jødene det. Samtidig ble aristokratiet separert fra resten av samfunnet på grunn av sine konvenser og fordommer. I deres verden ble mennesker vurdert etter hvilken klasse de ble født inn i, og hvor mye penger de hadde. Bare takket være pengene fikk Wokulski lov til å trå inn i salongene. Den vakre, økonomisk ruinerte Izabela følte stadig et tomrom rundt seg. Bak den overfladiske elegansen skjulte det seg moralsk råte – for pengene var også denne dukken til salgs. For Wokulski var det en form for prostitusjon. I hans moralske kodeks var det ingen plass til slike transaksjoner ved inngåelsen av et ekteskap. For aristokratiet var det

²⁴ Krzywicki L., *Nieco wspomnień o Prusie*, i Markiewicz H., *Posłowie* i Prus B., *Lalka*, 1959, s. 375.

likevel en måte å leve et dovent og problemfritt liv. I deres verden var det hykleri og falskhet som dominerte. Selv den veldedige virksomheten var ikke ærlig, det var en måte å vise seg frem på og bli kjent med de ”riktige” menneskene. Særlig urovekkende var faktumet at dette negative mønsteret smittet over til andre samfunnsklasser som så opp til aristokratiet – nemlig borgerskapet. Blant dem var det også mangel på initiativ og energi. Ethvert forsøk på å gjøre noe positivt for samfunnet var betraktet som galskap dømt til å mislykkes. Blant det polske borgerskapet dominerte det en overbevisning over at polakkene ikke er i stand til å forvalte det økonomiske samfunnslivet. I tillegg var ikke det polske borgerskapet glad i å jobbe. Orakelet for denne samfunnsklassen var en av romanens helter – rådmannen Węgrowicz - hvis eneste beskjeftigelse var å sitte på forskjellige spisesteder og spre rykter, noe han hadde gjort i tjue år. Derfor var det jødene som begynte å dominere i samfunnslivet. De hadde riktignok sine negative trekk (grådighet, målrettet handling for enhver pris, hensynsløshet i forhold til de svake, frekkhet, osv.), men først og fremst var de energiske, arbeidsomme, sparsommelige og konsekvente i det de foretok seg. De hadde også en følelse for nasjonalfelleskap, noe som var en mangelvare i den polske befolkningen.

Adelsstanden presenterte seg heller ikke bra i romanen. Den hadde ikke mange representanter (Wokulskis far og Wirski), men det var lett å innse at de bar de samme egenskapene som aristokratiet. Etter å ha mistet sine eiendommer, klarte de ikke å tilpasse seg den nye situasjonen og manglet handlingskraft. Fra beskjedne beskrivelser i romanen vet vi at Wokulskis far, i likhet med aristokratiet, vurderte et menneske etter hvor mye penger vedkommende hadde, han foraktet kunnskapen og likte ikke å jobbe. Etter å ha mistet sin rikdom, kuttet han kontakten med egen samfunnsklasse og klarte ikke å organisere sitt liv. Wirski ble også ruinert. Før i tiden, da han var en rik mann, sløste han med penger slik at han hadde mistet alt han eide. Fra de ”sosiale høydene” falt han til bunnen: Han jobbet i kulllageret, og i fritiden skrev han for advokater. Han gikk rundt i en flekkete frakk og hullede bukser, brydde seg ikke om familien og tenkte bare på gamle dager.

Det er bare folket som gjorde et positivt inntrykk i *Lalka*. Blant dem finner vi mennesker med stor moralsk følsomhet, som brødrene Wysocki og Węgiełek som reddet Wokulskis liv. Likevel var det ikke denne samfunnsklassen som bestemte kvaliteten til samfunnet. Deres elendighet ble i tillegg misbrukt av Warszawas luringer. I bunnen av dette samfunnskierarkiet finner vi også tiggerne i bydelen Powiśle. Prus beskrev deres levekår på en naturalistisk måte

mens han sammenliknet dem med ”spøkelsene til sykdommer som skjulte seg her og som tok på seg kluter som ble gravet ut her”.²⁵

Lalka skildrer ikke bare samfunnslivet i Warszawa på 1800-tallet. Den er også en kronikk med detaljerte beskrivelser av Warszawas hverdagsliv i årene 1878-1879. Forfatteren viser utseendet til datidens butikk, teaterforestilling, påskeauksjon i kirken, en kveld i en av byens ølstuer, domstolssal, selskaper i salonger, osv. Også slike begivenheter som opptreden til den italienske sangeren Rossi, konserten i den sveitsiske dalen eller faktumet at huset i Wspólnaveien kollapset, var autentiske. Dette allerede brede samfunnsspektrumet ble ytterligere utvidet, takket være det narratologiske inngrepet – innføringen av dagboken til den gamle ekspeditøren Rzecki som bringer et retrospektivt perspektiv i romanen.

²⁵ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 75.

Narratologien i *Lalka*

Narratologien i *Lalka* er verdt å se nærmere på, spesielt med tanke på romanens stemmepolyfoni. I *Lalka* har man flere fortellere. Den første, allvitende fortelleren er i stor grad usynlig. Han dukker opp sporadisk og kommenterer ikke mye av romanens handling. Og hvis han først gjør det, så holder han seg til romanens egentlige handling (1878-1879) og utfyller beskrivelsene til personene i romanen. Han holder seg til hovedpersonen og hans utkårede Izabela, men han gir ofte ordet til dem, slik at han ser på verden med deres øyne. Han tillater sine helter å komme på banen og likestiller deres diskurs med sin egen. Heltens indre opplevelser blir presentert som om det var personene selv som snakket. Dette får han til takket være et stilistisk grep kalt for *kvasi-direkte tale* av Bakhtin og hans kollega Volosjinov.²⁶ Kvasi-direkte tale er en konstruksjon som tilsynelatende hører til den allvitende fortelleren men reelt er en gjengivelse av en helts tale eller indre tale, og på den måten utgjør den en intensjonell *hybrid* fra forfatterens side. En *hybrid konstruksjon* kaller Bakhtin en ytring som etter sin grammatiske (syntaktiske) og komposisjonelle markør tilhører en talende person, men i virkeligheten blander to ytringer, to talemanener, to stiler, to språk, to verdi- og meningsmessige horisonter.²⁷ Slike eksempler på den kvasi-direkte talen har vi mange av i romanen, særlig i de indre monologene til Wokulski. Wokulskis indre monologer gjengitt i form av den kvasi-direkte talen er like dialogiske som et dialogisk utsagn, og hans kamp med seg selv avdekker hans emosjoner og følelser og forteller mye om ham. Hans indre monologer blander ofte i seg flere stiler og meningsmessige horisonter, noe jeg skal gi eksempler på i kapittel tre i denne oppgaven. Ifølge Bakhtin bringer denne gjengivelsesform (den kvasi-direkte talen) orden og stilistisk spenstighet inn i den indre talens kaotiske og brutte strøm. Dessuten tillater denne formen med sine syntaktiske (3. persons) og grunnleggende stilistiske kjennetegn (f.eks. leksikologiske) å forene den fremmede indre talen med autors kontekst på en organisk og elegant måte. Samtidig gir nettopp denne formen mulighet til å bevare den ekspressive struktur i heltens indre tale og den velkjente uavsluttethet og ubestemmelighet som er karakteristisk for den indre talen. Samme innhold hadde det vært helt umulig å gjengi ved hjelp av den direkte tales tørre og logiske form, mener Bakhtin.²⁸ Denne formen er selvfølgelig hybrid og forfatterens stemme kan vise forskjellige grader av aktivitet og kan tilføre den gjengivende talen sin egen, annen aksent, slik det er tilfelle i sitatet nedenfor:

²⁶ Bakhtin, M., *Ordet i romanen*, 2003.

²⁷ Bakhtin, M., *Ordet i romanen*, 2003.

²⁸ Bakhtin, M., *Ordet i romanen*, 2003, s. 132.

Og hun var så vakker i dag. Spesielt for hans skyld, har hun tatt på seg en kremfarget silkekjole (på lang avstand så den ut som et skrukkete lerret), hun hadde øredobber i brilliant (på størrelsen med et ertefrø) og en lyserød rose på armen. Og det var det.

A tak dziś była piękna. Ubrała się umyślnie dla niego, w jedwabną sukienkę kremowej barwy (z daleka wyglądało to jak zmięte płótno), miała brylantowe kolczyki (nie większe od ziaren grochu) w uszach i pąsową różę na ramieniu. I tyle.²⁹

Denne refleksjonen til Izabela, formidlet gjennom den kvasi-direkte talen, viser situasjonen hvor Izabela skuffet er på vei tilbake fra tanten sin, hvor hun ventet på sin gamle beundrer som hun hadde følelser for. Beundreren kom ikke for å møte henne. De korte, nøkterne replikkene innskutt i parentes er kommentarene til den allvitende fortelleren og står i motsetning til de fine ordene Izabela bruker om seg selv. Disse korte, innskutte replikkene tilfører Isabelas utsagn fortellerens ironiske aksent. Et annet sted i romanen finner vi også fortellerens bitre kommentar, denne gangen om bruken av fransk i samtalen mellom Izabela Łęcka og grevinne Karolowa:

Her sluttet samtalen på polsk beriket med fransk, noe som gjorde at det polske språket lignet et kviset menneskeansikt.

Na tym skończyła się rozmowa w języku polskim, gęsto ozdobionym francuszczyzną, co robiło go podobnym do ludzkiej twarzy krytej wysypką.³⁰

Den andre fortelleren i *Lalka* er en førstepersonsforteller – den gamle ekspeditøren og Wokulskis gode venn – Ignacy Rzecki. Hans fortelling er organisert i en dagbok og utvider romanens tidsperspektiv til tiden da Rzecki var en ung gutt og hans oppvekst i Napoleon-tiden. Dagboken til den gamle ekspeditøren består av ni deler som er innskutt i romanens egentlige handling. I Rzeckis nedtegnelser utvider Prus romanens tidsperspektiv og utdyper vurderinger av romanens helter. Ved å innføre en annen forteller beriker Prus *Lalkas* narratologiske struktur. Dagboken har også betydning for leserens vurdering av den presenterte virkeligheten – han kan se den fra et annet, til de grader subjektivt perspektiv.

Dagboken til Rzecki bevarer sin konstruktive selvstendighet og sin språklige og stilistiske egenart og den er en delvis atskilt del av romanens handling. Rzeckis språk er nemlig noe annerledes enn språket i romanen ellers. Stilen og tankemåten til Rzecki er meget arkaiske og har et spesifikt ordforråd. Dagboken er også full av filosofiske, bitre bemerkninger angående den gamle Rzeckis virkelighet. Dagbokens virkelighetsbilde er ofte overdrevet og farget av

²⁹ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 214.

³⁰ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 46.

Rzeckis meninger og fobier. Dagboken har også sin sjarm – den inneholder et interessant livssyn fult av ironi og autoironi, samt en varm humor, slik vi ser i det følgende sitatet:

(Forresten, Gud bevare oss fra de kvinnelige kundene. Jeg ser dem stadig i butikken, og det er kanskje grunnen til at jeg ikke tør å gifte meg. Mens Skaperen skapte naturens mirakel, kalt kvinnen, tenkte han sikkert ikke over hvor stort nederlag de blir for handelsmennene).

(Swoją drogą, niech nas Bóg zachowa od damskiej klienteli. Ja może dlatego nie mam odwagi do małżeństwa, że ciągle widuję damy w sklepie. Stwórca świata formując cud natury, zwany kobietą, z pewnością nie zastanowił się, jakiej klęski narobi kupcom).³¹

Rzecki er en ivrig tilhenger av Napoleon Bonaparte og håper hele tiden på at han kommer tilbake og frigjør Polen. Han er også en stor romantiker og kan dermed virke virkelighetsfjern for leseren. Dagboken har en stor stilistisk verdi på grunn av idiolekten til dens forfatter, samt andre stemmer, idiolektene til personene knyttet til Rzeckis fortid. Dagboken er en del av romanens fabel, men den er ikke parallell med den. Den er retrospektiv i forhold til den presenterte verden i romanen og i motsetning til resten av romanen har vi en førstepersonsfortelleren i dagboken:

Med tristhet har jeg i flere år tenkt at det stadig finnes færre gode ekspeditører og kloke politikere i verden fordi alle blir influert av mote. En beskjeden ekspeditør tar hvert kvartal på seg nye, moderne bukser, stadig rarere hatter og stadig nye krager plassert på forskjellige måter. På samme måte som dagens politikere konverterer hvert kvartal: Før i tiden trodde de på Bismarck, i går på Gambetta, og i dag tror de på Beaconsfield, som for ikke lenge siden var en jøde.

(...)Du får se hva Napoleon den fjerde som lærer seg krigskunnskap hos engelskmennene kommer til gjøre! Men det er ikke det som er viktig her. I dette avsnittet vil jeg ikke snakke om Bonaparte, men om meg selv, for at alle skal få vite hvordan de gode og nøkterne ekspeditørene og kloke politikerne ble til, selv uten utdanning (...).

Ze smutkiem od kilku lat uważam, że na świecie jest coraz mniej dobrych subiektów i rozumnych polityków, bo wszyscy stosują się do mody. Skromny subiekt co kwartał ubiera się w spodnie nowego fasonu, w coraz dziwniejszy kapelusz i coraz inaczej wykładany kołnierz. Podobnie dzisiejsi politycy co kwartał zmieniają wiarę: onegdaj wierzyli w Bismarcka, wczoraj w Gambette, a dziś w Beaconsfielda, który niedawno był Żydkiem.

(...) Zobaczycie, co jeszcze robi Napoleonek IV, który po cichu uczy się sztuki wojennej u Anglików! Ale o to mniejsza. W tej bowiem pisaninie chcę mówić nie o

³¹ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 132.

Bonapartych, ale o sobie, ażeby wiedziano, jakim sposobem tworzyli się dobrzy subiekci i choć nie uczeni, ale rozsądni politycy (...).³²

Dagboken til den gamle ekspeditøren utgjør kanskje det viktigste og mest interessante motivet i romanen. En uforberedt leser kan bare se den gamle Rzeckis minner i den, som til tross for alderen ikke ble helbredet for romantiske drømmer og synspunkter, og i tillegg har bestemt seg for å skrive om tiden da alt var bedre – de ansatte var mer samvittighetsfulle, og politikerne dyktigere. En slik tankegang kan vekke latter og overbærenhet i forhold til gamle Rzecki. Dagboken er imidlertid noe langt mer enn bare Rzeckis minner og refleksjoner. Fra dagboken får vi kjennskap til Rzeckis fortid som ekspeditør, men også hans deltakelse i diverse krigshandlinger. I Rzeckis dagbok ”smuglet” Prus et forbudt innhold, nemlig viktigheten av frigjøringskampene. Rzecki vokste opp i delte Polen, mens det i den polske nasjonen vokste opp romantiske ideer – alle ventet på at Napoleon skulle komme og frigjøre Polen fra okkupasjonen og at Polen skulle igjen få plass på Europas kart som en selvstendig nasjon. Dagboken kan tilsynelatende være forstyrrende for romanens ensformighet. Denne ”forstyrrelsen” var likevel Prus’ bevisste handling, som på grunn av sensuren ikke kunne skrive direkte om de forbudte temaene knyttet til frigjøringskampene. I dagboken skjulte han de temaene og gjorde dem til en uskyldig fortelling av en gammel mann. Ved å innføre en genre – dagboken - kunne han ”smugle” inn et innhold som ellers hadde vært forbudt å gjengi – frigjøringstankene.

Referanser som forteller om frigjøringskampene fra Polens historie er indirekte, det er andre stemmer i romanen som forteller om dem, stemmene som ”bryter” romanens kronologi og får leseren til å legge merke til tilsynelatende uviktige ting. Nasjonenes vår³³, kampen og vår og deres frihet, det å ofre seg for friheten til de andre undertrykte nasjonene – det er et romantisk aspekt ved Rzeckis ideologi, og samtidig et viktig signal for samtidige – frigjørings- slagord. En gammel ekspeditør sa opp butikkjobben sin og uten å nøle sluttet han seg til hæren sammen med kameraten sin, August Katz. Etter at denne frigjøringskampen sluttet med nederlag, tok Katz livet sitt og Rzecki levde i sorg og fortvilelse. Av den grunn bestemte han seg for å innprente sine idealer i den unge Wokulski som han så på som en arving av hans patriotiske følelser og ideer. Generasjonen beskrevet i dagboken er mennesker som husket Napoleon-tiden, handlingene til legionene og selv deltok de ofte i krigshandlingene. De hadde ikke viktige titler, var verken rike eller velhavende, men i deres ord plasserte Prus et viktig

³² Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 16.

³³ Frigjøringskampene med ulik karakter og resultat i flere land i Europa i årene 1848-1849.

slagord (gjengitt av Rzecki): ”– Man må alltid være forberedt til første signal.”³⁴ Det enkle slagordet som avslutter sitatet, innebærer en dyp mening der ble det uttrykt en enkel befaling – at man alltid må være i beredskap når noen gir et signal til en frigjøringskamp.

Dagboken til Rzecki utgjør også en viktig stemme i stemmepolyfonien om hovedpersonen. Som Wokulskis trofaste venn er Rzecki oppriktig opptatt av det som skjer med hans gode Stas³⁵, og prøver å tolke Wokulskis handlinger på sin måte. Han nekter å tro at en positivist som Wokulski kunne forelske seg i den typen kvinne som Izabela, og hans tolkninger av Wokulskis ødsle liv er farget av Rzeckis ønske om at Wokulski blir en politisk aktivist:

Det er forgjeves – hvisket en stemme skjult på sjelens bunn til ham – det er forgjeves!... Stach har blandet seg i en stor ståhei... Og sikkert i en politisk ståhei fordi et slikt menneske som ham hadde ikke mistet hodet for en kvinne, selv ikke for en sånn som selve – frøken... Akk, faen! Jeg tok feil... Han frasier seg, avskyr titusen rubler, han som for åtte år siden måtte låne ti rubler hver måned av meg for å kjøpe mat, som en tigger... Og nå kaster han ti tusen rubler i gjørmene, investerer nitti tusen i en bygård, gir skuespillere gaver verdt flere tusen rubler...Gud hjelpe meg, jeg skjønner ingenting! Og det skal være en positivist, et menneske som tenker reelt... Det er jeg som blir kalt for en gammel romantiker, men jeg hadde ikke gjort slikt tull... Men hvis han bega seg til politikken... .

To darmo – szeptał mu głos ukryty na samym dnie duszy – to darmo!... Stach wklepał się w grubą awanturę... I z pewnością w polityczną awanturę, bo taki człowiek jak on nie wariowałby dla kobiety, choćby nawet była nią sama – panna... Ach, do diabła! Omyliłem się... Wyrzeka się, gardzi dziesięcioma tysiącami rubli, on, który osiem lat temu musiał pożyczać ode mnie po dziesięć rubli na miesiąc, ażeby za to wykarmić się jak nędzarz... A teraz rzuca w błoto dziesięć tysięcy rubli, pakuje w kamienicę dziewięćdziesiąt tysięcy, robi aktorom prezenta po kilkadziesiąt rubli... Jak mi Bóg miły, nic nie rozumiem! I to niby jest pozytywista, człowiek realnie myślący... Mnie nazywają starym romantykiem, ale przecież takich głupstw nie robiłbym... No chociaż jeżeli zabrnął w politykę... .³⁶

Rzecki tar altså feil i sine spekulasjoner rundt Wokulskis merkelige oppførsel etter forelskelsen i Izabela. Den gamle Napoleon-tilhengeren er til de grader betatt av politikken og ønsket om at Wokulski også skal drive med politisk virksomhet at han overser sin venns virkelige handlingsmoter og hans kjærlighetssorg. Rzeckis nedtegnelser angående Wokulskis tanker, følelser og motiver for den ekspansive handelsvirksomheten er altså feilaktige, men de tilfører en varm og morsom tone til romanen. Dagboken til den gamle

³⁴ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 17.

³⁵ Dette kallenavnet bruker Rzecki om sin venn Stanisław Wokulski.

³⁶ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 248.

ekspeditøren er også en viktig kilde til informasjon om Wokulskis historie og hans skjebne i ungdoms- og tidlig voksen alder, og dermed en viktig stemme i romanen.

Kritikken av *Lalka*

Den detaljerte beskrivelsen av samfunnsklassene i 1800-tallets Warszawa, romanens motivrikdom, samt dens unike fortellerstruktur, gjorde at mange kritikere var skeptiske til verket etter at det kom ut. Den eldre kritikken av verket bærer derfor et negativt preg.³⁷ Litteraturkritikeren Ludwik Krzywicki mente at Prus manglet et større perspektiv i *Lalka* og at hans svakhet ligger i alle detaljene beskrevet i romanen.³⁸ Prus ble også bebreidet for å være en tendesiøs forfatter³⁹, samt for manglende hovedanliggende i *Lalka*.⁴⁰ Felles for Prus' samtidige var også kritikken av *Lalkas* komposisjon, som ble oppfattet som meget kaotisk, uryddig og uentydig.⁴¹ Józef Kotarbiński og Antoni Lange beskrev *Lalka* på følgende måte:

Et enormt spekter av episoder, scener, personer og livssyn utgjør hovedsjarmen i romanen, hvis største feil er mangelen på artistisk homogenitet og harmoni. [...] Der er veldig synd at romanens utforming er innviklet og uordentlig. Nesten alle delene i romanen er imponerende, men de er feilaktig sammensatt.⁴²

Lalka er intet mesterverk. Dersom manglende tendensiøsitet utgjør dens estetiske verdi, utgjør dens tilfeldighet, som er synlig i hele verket, dens antiestetiske trekk. [...] enkelte setninger er geniale, scenene imponerende, kapitlene veldig gode, bindene veldig hyggelige, men helheten kaotisk, revet fra hverandre og uensartet.⁴³

Stanisław Eile, professor i polsk litteratur, mente at mange kritikere brukte feilaktige tilnærmingsmåter i sin lesning av *Lalka*.⁴⁴ De vurderte romanen etter ordnede og geometriske skjemaer der hendelsene følger etter hverandre i en logisk rekkefølge og der kronologien strukturerer verket. Med tiden endret resepsjonen av romanen seg betraktelig. Ifølge den polske litteraturviteren Jakub Malik eksisterer det i dag en egen forskning om romanen, kalt for "lalkologi" (*lalkologia*).⁴⁵ Faktumet at det stadig kommer ut nye tolkninger av romanen, bekrefter dette. En kvinnelig polsk samtidsforfatter, Olga Tokarczuk, skriver følgende om *Lalka*: "Tiden har ikke skadet *Lalka*. Romanen virker, takket være sin magiske dobbelthet, som det bare er mesterverk som har".⁴⁶ Tokarczuk skriver om hovedpersonene Wokulski og

³⁷ Pieścikowski, E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988.

³⁸ Krzywicki, L., i Pieścikowski, E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988.

³⁹ Jeż, T., T., i Pieścikowski, E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988.

⁴⁰ Ehrenberg, K., i Pieścikowski, E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988.

⁴¹ Kotarbiński, J., i Pieścikowski, E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988.

⁴² Kotarbiński, J., i Pieścikowski, E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988, s. 19.

⁴³ Lange, A., i Pieścikowski, E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, 1988, s. 19.

⁴⁴ Eile, S., *Modernist trends in twentieth century polish fiction*, 1996, s. 35.

⁴⁵ Malik, J., A., red., „*Lalka*”. *Historie z różnych światów*, 2005.

⁴⁶ Tokarczuk, O., *Perła i Lalka*, 2006, s. 6.

Izabela, om deres historier, personligheter, drømmer og stiller et spørsmål om meningen med romanen og måten romanens verden eksisterer på. Hun undersøker relasjonene mellom forfatteren, helten og leseren. Wokulski er for henne en såpass sammensatt, motsetningsfylt og uensartet person at enhver leser kan identifisere seg med ham. Hun retter også søkelyset mot hans reise til Paris, noe som er relevant i forhold til kapittel fire i denne oppgaven, som viser hvordan Wokulskis reiser, særlig reisen til Paris, påvirket prosessen med selvkjenning han befant seg i. Tokarczuk mener med rette at tidspunktet da Wokulski ankommer Paris er banebrytende for hele romanen, da ”stopper” romanens handling som fra det øyeblikket får bare ett fokus – Wokulskis opplevelser, og dermed oppsummerer alt som hadde skjedd i romanen og antyder det som kommer til å skje. Tokarczuk påstår at Wokulskis kaotiske tanker som oppstår i Paris, hans byvandring, minner, følelser og beundringer, gjør at han blir født på nytt. Meget interessant er også Tokarczucs mening om *Lalkas* fortellerstruktur. Hun blir begeistret over den, hun liker at den er fragmentarisk og består av uventede episoder framfor en ordnet, kontinuerlig fortelling. Tokarczucs begeistring over *Lalkas* narratologi viser at det som for Prus’ samtidige var en stor svakhet ved *Lalka*, i dag blir betraktet som et spennende og interessant element ved denne romanen. Prus’ roman forstås på en annen måte i dag, med vektlegging av andre aspekter enn i Prus’ samtid. Eksempler på dette finner vi også i verket *Świat Lalki*, som er en samling av 15 studier av *Lalka*.⁴⁷ Verkets redaktør, Jakub Malik, skriver i innledningen:

Vi ser på *Lalka* som på en tekst om det moderne, revet fra de stive kanonene til realismen, positivismen, fra kjedsomheten til en historisk roman. *Lalka* pulserer av uensartethet og viser at i verdenen til en naturvitenskapelig monisme er sjelen svært vesentlig, at det ikke finnes bare to, tre eller fire dimensjoner, at Prus’ roman ikke er bare det som er synlig, men også det som er usynlig. Først og fremst det usynlige.⁴⁸

Malik understreker med dette at *Lalka* ikke er ferdigtolket og at det fortsatt er mye som er uoppdaget i denne kjente romanen.

Professor Tadeusz Budrewicz mener at studieforfatterne i *Świat Lalki* ”flyttet” romanen i retning av modernismen.⁴⁹ Ifølge ham ser de i *Lalka* forløperen til dekadansen, læren om den menneskelige psyke, der ytre faktorer spiller bare en liten rolle i forhold til underbevissthets. Generasjonen som står for *Świat Lalki* ser også, ifølge Budrewicz, en filosofisk diagnose i

⁴⁷ Malik, J., A., red., *Świat Lalki. 15 studiów*, 2005.

⁴⁸ Malik, J., A., red., *Świat Lalki. 15 studiów*, 2005, s. 5.

⁴⁹ Budrewicz, T., i Malik, J., A., red., *Świat Lalki. 15 studiów*, 2005.

Prus' roman, en diagnose som fremmer uforutsigbarhet og tilfeldighet i en generell kaosteori. Maciej Michalski, en polsk filmregissør, skriver at i *Lalka* aksentuerte Prus heltenes måte å betrakte virkeligheten og seg selv på, uttrykt i deres utsagn.⁵⁰ Michalski mener at *Lalkas* egentlige handling (ikke handlingen i dagboken til den gamle ekspeditøren) er dominert av dialoger og indre monologer, særlig hos hovedpersonen Wokulski. Ifølge ham utspiller *Lalkas* handling seg i "ordets verden", i en verden av dialoger og indre monologer, noe som støtter mitt hovedanliggende i denne oppgaven. Med rette merker han også at den ofte ironiske kvasi-direkte talen utviser skillet mellom utsagnene til fortelleren og utsagnene til personene, noe som fører til en interessant dialogisme i romanen. Med bakgrunn i ovennevnte uttalelser vil jeg konkludere med at *Lalka* er en roman som fortsatt inspirerer mange, og at det fortsatt kommer nye, interessante tolkninger av romanen. Jeg vil si meg enig med litteraturviteren Kazimierz Bartoszyński, som skriver følgende om Prus' roman: "Hvis vi refererer til den gamle uttalelsen til Zygmunt Lempicki, som sammenlikner et litterært verk med en "energibeholder", betyr det at vi må erklære *Lalka* for en av de mest romslige representanter for denne typen beholdere i den polske litteraturen".⁵¹

⁵⁰ Michalski, M., i Malik, J., A., red., *Świat Lalki. 15 studiów*, 2005.

⁵¹ Bartoszyński, K., i Bachórz, J., Głowiński, M., red., *Lalka i inne studia w stulecie polskiej powieści realistycznej*, 1992, s. 49.

Kapittel 2. Mikhail Bakhtin og hans teorier

Kort om Bakhtin

Mikhail Mikhajlovitsj Bakhtin (1895-1975) er mest kjent som språkfilosof og litteraturteoretiker. Han ble født i Orel i det sydlige Russland, men vokste opp i Vilnius og Odessa, som den gang begge tilhørte det russiske imperiet. Som ung mann var han aktiv i studiesirkler der interessefeltene var filosofi, religion og politikk. Tidlig ble han av russiske myndigheter oppfattet som politisk tvilsom. I 1929 ble han arrestert og dømt til ti års straffearbeid på Solovetskij-øyene i Kvitsjøen. Etter eksilet begynte han å undervise i litteratur ved Den mordoviske statlige lærerhøyskolen i Saransk. Han var redd for å reise tilbake til Moskva eller Leningrad på grunn av forfølgelser og arrestasjoner av intellektuelle i Stalins første år ved makten. I dag fremstår Bakhtin som en av det 20. århundrets mest kjente og innflyttelsesrike tenkere innen humanistiske fag. Lingvistikk og filosofi var fagene han også studerte, men på bakgrunn av sin produsjon ble han erklært som litteraturteoretiker og språkfilosof. Bakhtin har vært en både dominerende og kontroversiell figur innenfor vestlig slavistikk, også i USA. Når det gjelder Bakhtin-resepsjonen i Norge, har det hovedsakelig vært fokusert på hans romanteori og dens anvendelse på Dostojevskij, samt hans analyser av forholdet mellom litteraturen og karnevalet, med Rabelais-boken⁵² som et sentralt verk i denne sammenheng. Kort sagt kan man si at i karnevalets folkelige latterkultur så Bakhtin en motsetning til den offisielle seriøsiteten, ekvivalent med det lødige. Bakhtins litteratursyn ble utformet i kritisk opposisjon til 1920-årenes russiske formalisme. Ifølge formalistene var litteraturen et konvensjonelt system av språklig-poetiske virkemidler, mens Bakhtin først og fremst var opptatt av språkets dialogiske aspekt – at det først og fremst er gjennom samtale at mening blir til.

I perioden 1929 til 1950 undersøkte Bakhtin romangenren. For å belyse sin første teori, kalt for *den polyfoniske romanteorien*, brukte han forfatterskapet til sin landsmann Fjodor Dostojevskij. Grunnidéen i denne teorien var at Dostojevskijs store, fremmelige romaner skaper en helt ny litterær og filosofisk fremstillingsform – den polyfoniske - hvor forholdet mellom forfatteren og hans viktige helter er et likeverdig dialogisk forhold, i motsetning til den tradisjonelle litteraturen, der forfatteren hever seg over romanheltene.⁵³ I verket *Ordet i romanen* grunnlegger Bakhtin sin andre romanteori, den såkalte *stilistiske romanteorien*, som

⁵² Rabelais *Gargantua og Pantagruel* skrevet i det sekstende århundre.

⁵³ Bakhtin, M., *Ordet i romanen*, 2003, s. 10.

videreutvikles i hans to essays "Fra romanordets forhistorie" (1940) og "Epos i romanen" (1941), som dannet grunnlaget for hans avhandling som siden ble utgitt i noe revidert form under tittelen *François Rabelais og den folkelige kultur i middelalderen og renessansen* (1965). Bakhtins tredje og siste romanteori – *den kronotopiske romanteorien* - ble utviklet i "Tidens og kronotopens former i romanen" og "Dannelsesromanen i realismens historie" (ca 1937-38).⁵⁴ Elementer fra disse teoriene blir brukt i analysedelen i denne oppgaven.

⁵⁴ Kilden til de tre teoriene og tekstene er Bachtin, M., *Ordet i romanen*, 2003, s. 10-11.

Bakhtins polyfone roman og polyfone helt

Teorien om *den polyfone romanen* og *den polyfone helt* baserer Bakhtin på forfatterskapet til sin russiske landsmann Dostojevskij. Det er nettopp i hans verk at Bakhtin lette etter trekk som gjorde romanen og heltene polyfone. Begrepet hentet Bakhtin fra musikkvitenskapen, der *polyfoni* betyr en flerstemmig sang eller sammenstilling av flere stemmer i én komposisjon. Den særegne egenskapen ved Dostojevskijs romaner er, ifølge Bakhtin, at det hos ham finnes et stort antall selvstendige stemmer og bevisstheter. Bakhtin mente at Dostojevskij ”skapte frie mennesker som er i stand til å stå ved siden av sin skaper uten å være enig med ham”.⁵⁵ Videre mente Bakhtin at Dostojevskijs helter ”ikke bare er objekter i forfatterens diskurs, men også subjekter i sin egen umiddelbare, meningsskapende diskurs”.⁵⁶ Av den grunn er ikke heltens diskurs et talerør for forfatterens diskurs, og den kan heller ikke bli forstått som en fullendt og fullstendig diskurs. Heltens diskurs er knyttet til den enestående selvstendigheten i verkets struktur. Ofte lyder den parallelt med forfatterens diskurs og diskurset til de andre personene i romanen. Av den grunn kan man kalle Dostojevskij for skaperen av den polyfone romanen, ifølge Bakhtin. Dostojevskijs polyfone roman forutsetter eksistensen av likeverdige bevisstheter med hver sin respektive verden. Også selve fortellingens innstilling må være anneredes hos Dostojevskij enn i de tradisjonelle *monologiske romanene*⁵⁷, ifølge Bakhtin. Bakhtins forståelse av ordene “monolog” og “monologisk” ble gjenstand for mange diskusjoner.⁵⁸ For Bakhtin er monolog en komposisjonsform, der et ord eller en ytring hører til bare én taler. Hvis taleren i tillegg forsøker entydig å bestemme over sin gjenstand, sitt tema eller beskrivelsen av sin helt, skaper han et monologisk utsagn. Har ordet, ytringen eller språket to eller flere betydnings- eller verdimeslige aksenter, er det dermed flerstemmig, og etter Bakhtins mening dialogisk.⁵⁹ Med fortellingens innstilling menes det her den posisjonen som det fortelles fra eller som man får informasjon fra. Denne posisjonen må altså vinkles på nytt i forhold til den monologiske romanen. Alle elementene i Dostojevskijs romanstruktur er originale ut fra en monologisk forståelse av romanen. Ser man Dostojevskijs polyfone roman fra den monologiske synsvinkelen, kan den virke kaotisk, og ”hans romankonstruksjon vil ta seg ut som et konglomerat av heterogene materialer og inkompatible

⁵⁵ Bakhtin, M., *Latter og dialog*, 2003, s. 149.

⁵⁶ Bakhtin, M., *Latter og dialog*, 2003, s. 150.

⁵⁷ Med monologiske romaner mener Bakhtin romaner hvor forfatteren (fortelleren) snakker mest og underordner diskursen til sine helter sin dominerende diskurs.

⁵⁸ Bakhtin, M., *Ordet i romanen*, 2003.

⁵⁹ Bakhtin, M., *Ordet i romanen*, 2003, s. 312.

formgivningsprinsipper”.⁶⁰ Bakhtin mente at hos Dostojevskij ligger heltenes frihet og selvstendighet i relasjon til forfatterens i selve romanens struktur. Det betyr at selvstendigheten og friheten nettopp inngår i forfatterens plan og derfor også i romanens strenge plan. I sine romaner utfordret Dostojevskij den eldgamle estetiske tradisjonen som krevde samsvar mellom et materiale og den behandling det ble underkastet, i det minste homogenitet mellom kunstverkets konstruksjonselementer. I sine romaner prøver Dostojevskij ”å skape et enhetlig og helhetlig kunstverk av et materiale hvis bestanddeler er heterogene, verdigmessig forskjellige og dypt fremmede for hverandre”.⁶¹

I Dostojevskijs polyfone roman inntar også helten en annen posisjon, ifølge Bakhtin. For Dostojevskij er helten interessant som et spesielt syn på verden og på seg selv. Dermed er alle faste, objektive egenskaper ved helten, som hans sosiale posisjon, hans sosiale og personlige karakteristiske trekk, hans utseende, dvs. alle de egenskapene som forfattere vanligvis bruker for å skape et fast og stabilt bilde av helten, hos Dostojevskij bare et middel til presentasjonen av heltens egen refleksjon og hans *selvbevissthet*⁶² (samopoznanie). Selvbevissthet betyr at personen i romanen har overtatt en posisjon som hittil var forbeholdt den allvitende fortelleren. Personene snakker om seg selv, de undersøker seg selv og blir kjent med seg selv gjennom ”dialogiske kamper” med andre personer og monologisk strev med seg selv. Leseren vet imidlertid bare det som er kjent for ham (helten) selv, bare det som han vet. Helten fortolker og markerer sin tilstedeværelse i elementene av den presenterte verden. Forfatteren formidler bare hans refleksjoner ved å plukke ut og markere hans ord. De ovennevnte, objektive egenskapene ved helten tjener ikke lenger til å beskrive en fullstendig og avsluttet helt, de skaper ikke et helhetlig bilde av ham og svarer ikke på spørsmålet om hvem han er hos Dostojevskij. Man kan ikke vite hvem han er uten å vite hvordan han oppfatter seg selv. Det er nemlig ikke heltens virkelighet som er viktigst, men heltens oppfatning av denne virkeligheten. Forfatteren og fortelleren, med alle deres samlede synspunkter, med deres beskrivelser, karakteristikk og definisjoner av helten følger han i hans egen krets og forvandler heltens virkelighet til materialet for hans selvbevissthet. Det som tidligere var utforsket av forfatteren, utforskes hos Dostojevskij av helten som belyser seg selv fra alle mulige synspunkter, mener Bakhtin. Forfatteren belyser ikke lenger heltens virkelighet uten

⁶⁰ Bachtin, M., *Ordet i romanen*, 2003, s. 150.

⁶¹ Bachtin, M., *Ordet i romanen*, 2003, s. 163.

⁶² Begrepet *selvbevissthet* ble valgt av meg som en oversettelse av svenske *självmedvetandet* etter Bachtin, M., *Dostojevskijs Poetik*, 1991.

hans selvbevissthet. Det er både heltens virkelighet, verden og hverdagslivet rundt ham som blir beveget i selvbevissthetsprosessen. Dostojevskij søkte et menneske som først og fremst skulle være i prosessen av selvkjennskap og i hele sitt liv konsentrere seg om medvitenhet om seg selv og verden rundt seg. Som motpol til en polyfon helt beskriver Bakhtin en monologisk helt. En monologisk helt er en avsluttet person som har en fast, avgrenset betydning. Han tenker, handler og opplever innenfor rammene for hva han er, dvs innenfor rammene for et ferdig definert bilde av ham. Han kan ikke opphøre å være seg selv, dvs. gå utenfor sin karakter og sin typiskhet. Dostojevskijs polyfone helt vet at det er han som har det siste ordet og han forsøker å forbeholde seg denne retten (retten til å bestemme det siste ordet om seg selv). Dostojevskijs helt er en ren stemme, vi ser ham ikke, vi hører ham.⁶³ Dette betyr at helten hos Dostojevskij ikke er "et objektivt bilde" uten et fullverdig ord, dvs. uten heltens ord om seg selv og om sin verden. Ifølge Bakhtin er alt leseren vet eller ser utenom det som blir sagt av Dostojevskijs helt selv uvesentlig og til og med forstyrrende i en roman. Romanens konstruksjon er rettet mot å utforske og klargjøre ordene til helten hos Dostojevskij. I likhet med romanene til Dostojevskij, er de sagte og usagte ordene til *Lalkas* hovedperson, Stanisław Wokulski, svært viktige og grunnleggende i denne oppgaven og blir gjenstand for analyse i det neste kapittelet.

⁶³ Bachtin, M., *Dostojevskijs poetik*, 1991.

Dialog og dialogisme

Selve kjernen i Bakhtins teori om den polyfone romanen ligger i begrepet *dialog*. Det er viktig å understreke at for Bakhtin betyr ikke dialog utelukkende en kommunikativ situasjon, DU og JEG. Dialog er, ifølge ham, en form for gjenspeiling av verden. Igjen bruker Bakhtin forfatterskapet til Dostojevskij for å belyse begrepet dialog. Bakhtin ser hos Dostojevskij en kunnskap som går ut på å eksponere variasjon og flertydighet i verden. Denne typen polyfoni viser seg hos Dostojevskij i romanens konstruksjon, i den presenterte verden, men også i skildringer av det menneskelige indre, som er mer komplisert og uforutsigbart enn man skulle tro, et indre som forblir et mysterium. I en slik definisjon av et menneskelig (roman- heltens) indre ser man elementer av polyfonien og personer som er i en polyfonisk dialog med hverandre, som er karakteristiske for Bakhtin. Som nevnt ovenfor utspiller polyfonien seg i en uendelig dialog, det er nemlig bare i dialogen at det er mulig å ”gjette” og komme frem til sannheten om personen, nettopp i hans utsagn. Helten blir dermed på en måte identifisert med det han sier. Kunnskapen om han utgjør derfor summen av det han avslører i dialoger og egne monologer. Bakhtin mener at personlighetens virkelige liv er bare tilgjengelig i det det selv åpner seg i et fritt gjensvar, dvs. at sannheten om et menneske i andres munn som ikke er dialogisk rettet mot dette menneske, dvs. sannheten uttalt i vedkommendes fravær, blir en løgn som fornedrer og dreper dette mennesket hvis den berører dets aller helligste, dvs. mennesket i mennesket (personligheten). I min forståelse betyr det ovennevnte at dersom temaet for samtalen er en persons personlighet, så bør vedkommende være til stede for å kunne svare på innspill fra den andre samtalepartnern. Andres uttalelser om noens personlighet, tanker og opplevelser uten at de diskuteres med vedkommende er dermed løgnaktige og ikke troverdige. Med andres uttalelser mener Bakhtin uttalelsene til den allvitende fortelleren i romanen eller andre personer som ikke snakker med helten, men om ham. De kan ifølge Bakhtins dialogteori ikke inneha den fullstendige kunnskapen om personenes indre. Det er bare helten som har den, og den kommer best til syne i vedkommendes dialog med andre mennesker og med seg selv. Blir den allvitende fortelleren mest dominerende i utsagn om heltenes indre, kan man kalle en slik roman for monologisk, der ordet er i én persons munn. I de polyfoniske romanene er det altså dialog som er grunnleggende. En slik framstilling av helten forutsetter en radikalt ny forfatterposisjon, mener Bakhtin.

Forfatteren må, ifølge Bakhtin, gi ordet til sine personer og la dem snakke. Fortellerens oppgave er å beskrive heltens virkelighet og dermed legge et grunnlag for heltens

selvkjennskap. Slik er tilfellet i *Lalka*. Om Wokulskis utseende og begivenheter i hans liv får vi vite hovedsakelig av den allvitende fortelleren og av dagboken til Rzecki. Wokulskis følelser og tanker derimot, er overlatt til ham (hans indre monologer) og formulert i dialoger med andre. I det en annen enn selve Wokulski prøver å uttale seg om hans tanker og følelser (f. eks. Rzecki som spekulerer hva som skjer med Wokulski), så blir det løgn.

Prus' *Lalka*, i likhet med Dostojevskijs romaner, er konstruert som en ikke avsluttet helhet av selve livet. Hos Prus er ordene om Wokulski organisert som ordene om en tilstedeværende som hører forfatteren og kan svare ham. Gjennom hele konstruksjonen i sin roman taler forfatteren ikke om Wokulski uten å tale med ham (bortsett fra beskrivelsene av hans utseende og handlinger). Bakhtin mente at bare en dialogisk innstilling tar den andres ord på alvor og tillater dem å nærme seg den betydningsbærende posisjonen, som et annet synspunkt. Selvkjennskap som et grunnleggende element i en polyfonisk roman krever at det skapes en slik atmosfære i romanen som tillater heltens ord å åpne og klargjøre seg. Denne nye forfatterposisjonen tillater at heltenes standpunkter kan utveksles fullt ut og i all selvstendighet. Slik tilfellet er hos Prus, kan hver person fritt utveksle og motivere retten i sin påstand, hver person taler for sin sak, alle får lov til å si at de har rett på sin side uten at noen dømmer dem. I en polyfon roman forvandler ikke forfatterens kjennskap heltenes selvbevissthet til et objekt og gir dem ingen sluttdefinisjoner og vurderinger i deres fravær. Tvert imot hever han (forfatteren) andre likeverdige bevisstheter, som er like uendelige og uavsluttede som hans egen. Dette betyr at andres bevisstheter ikke kan betraktes, analyseres og defineres som objekter eller ting, men må omgås dialogisk. Å fundere over dem betyr å snakke med dem, ellers stivner de, blir stumme og reduseres til avsluttede objektbilder.

Bakhtins dialogiske prinsipper ble av Holquist kalt for *dialogisme*.⁶⁴ Dialogisme er en språkteori som betrakter enhver språklig praksis som kontekstbundet. Ingen ytringer finnes altså isolert og uavhengig, de peker alltid bakover til det som ble sagt tidligere og framover til det som blir sagt i framtiden. Bakhtins forståelse av dialog vokser utover det språkteoretiske og innbefatter ideologier og verdensanskuelser.⁶⁵ Den gir oss samtidig en viktig nøkkel til forståelsen av den store diskursen som innebærer skjønnlitteraturen, massemediene, reklamen, de politiske slagordene og den offentlige debatten. Den store diskursen er full av forskjellige språk og forskjellige stemmer og er dermed en evig dialog. Ifølge Bakhtin finnes det likevel

⁶⁴ Bakhtin, M. *Latter og Dialog*, 2003, s. 12

⁶⁵ Bakhtin, M. *Latter og Dialog*, 2003, s. 14.

stemmer som forsøker å monologisere denne diskursen og tvinge de forskjellige språkene til å tale sitt språk. Motmakten til denne monologiseringen er, ifølge Bakhtin, de karnevalistiske stemmene som lyder i skjønnlitteraturen, teateret og andre kunstneriske uttrykk. Bakhtin sier følgende om forholdene mellom litteraturen og karnevalet:

Selve karnevalet ([...]forstått som totaliteten av alle de forskjellige festene av karnevalstypen) er naturligvis intet litterært fenomen. Det er et *synkretisk skuespill* – en form for rituell karakter. Denne formen er meget komplisert og mangfoldig, og har, på karnevalets felles grunnlag, utviklet forskjellige varianter, alt etter epoke, folkeslag og festens art. Karnevalet har skapt et helt språk av sanselig-konkrete former, fra store, kompliserte masseopptrinn til de enkelte karnevalsgester. Dette språket brakte til uttrykk i diskret og artikulert form (som ethvert språk), en total og enhetlig (men kompleks) karnevalesk livsanskuelse, som gjennomsyret alle dens former. Dette språket lar seg bare tilnærmelsesvis fullstendig og adekvat oversette til verbalspråket, ennsi til abstrakte begreper. Men det lar seg overføre på en bestemt måte til kunstens symbolspråk, det vil si til litteraturen, som er beslektet med det gjennom sin sanselig-konkrete karakter. Denne overføringen av karnevalet til litterære uttrykksformer kaller vi litteraturens karnevalisering.⁶⁶

I Rabelais-boken som er sentral i Bakhtins studium av forbindelser mellom litteraturen og karnevalet, viser Bakhtin hvordan passasjer hos Rabelais i ”virkeligheten representerer oversettelser av karnevalets førlitterære uttryksformer til litterære symboler og fremstillingsformer”.⁶⁷

Som nevnt ovenfor, var Bakhtin opptatt av den motmakten som karnevalistiske elementer i litteraturen utgjorde i forhold til det monologiske språket som dominerte i bestemte typer romaner. For ham var det monologiske språket knyttet til bolsjevikenes autoritære språk og makt i det samfunnet han levde i. Bakhtin var en motstander av den sosialistiske realismen som ble erklært som sovjetiske forfatters offisielle metode. Dette innebærer at det litterære verket skulle være gjennomsyret av partiets stemme. En slik metode er ifølge Bakhtin i så sterk konflikt med tradisjonen og egenarten til romangenren at det er umulig å skrive en ”sosialistisk realistisk roman”. Bakhtin skapte en egen definisjon av romanen der han opplevde romangenren som en kategori som representerer motstand mot enhver form for makt- og sannhetsmonopol. Ifølge Bakhtin finnes det nemlig ikke én sannhet.

⁶⁶ Bakhtin, M., i Børtnes, J., *Polyfoni og karneval*, 1993, s. 119.

⁶⁷ Børtnes J., *Polyfoni og karneval*, 1993, s. 119.

Kapittel 3. Stanislaw Wokulski – en polyfon helt

Wokulskis historie

Når vi møter ham i romanen er Wokulski en 45 år gammel forretningsmann som eier en butikk i Warszawa. Av utseende er han høy, kraftig, har skjegg og et lyst blikk, slik Izabela Łęcka, hans store kjærlighet, beskriver ham:

Hun så Wokulski i tantes salong første påskedag og la merke til at han var høyere enn noen andre i kretsen (...)

Det er først nå at hun la merke til at han hadde et ualminnelig ansikt, trekkene var tydelige og klare, håret stod opp som i sinne, liten bart, et spor av skjegg, monumentale former, blikket var lyst og gjennomtrengende... .

Zobaczyla Wokulskiego w salonie ciotki w pierwszy dzień Wielkiejnocy i spostrzegła, że on o całą głowę przerasta towarzystwo (...)

Teraz dopiero spostrzegła panna Izabela, że Wokulski ma twarz niepospolitą. Rysy wyraziste i stanowcze, włos jakby najeżony gniewem, mały wąs, ślad bródkki, kształty posągowe, wejrzenie jasne i przejmujące... .⁶⁸

Han kommer fra en lavadelig familie, men faren hans mistet alt han eide. Av den grunn havnet den unge Wokulski i vinkjelleren til Hopfer – han måtte tjene penger for å kunne ta utdanning. Til tross for mange vanskeligheter klarte han å komme inn på Hovedskolen. Etter to år avbrøt han likevel utdanningen fordi han engasjerte seg i en konspirasjonsvirksomhet i forkant av januaropprøret, som han senere deltok i, og som resulterte i at han ble utvist til Sibir. Der brukte han tiden på vitenskapsarbeid. I 1870 kom han tilbake fra Sibir, men fant seg ikke til rette i samfunnet etter oppstanden – han kunne verken komme tilbake til Hovedskolen eller finne en jobb, fikk ingen støtte verken som helt eller vitenskapsmann. Han giftet seg med enken Małgorzata Mincel og ble en forretningsmann, noe som ble sett på som om han hadde ”solgt seg” for Mincels formue. Etter konas død overtok han butikken og gikk tilbake til sine vitenskapelige interesser, men uten å lykkes. Derfor konsentrerte han seg om butikken. Han var resignert og apatisk helt fram til han så Izabela Łęcka på en teaterforestilling. Denne begivenheten forandret livet hans – han forelsket seg i henne og ble besatt av ønsket om å vinne Izabelas kjærlighet. Han visste at pengene var et viktig middel for å oppnå dette målet. Av den grunn reiste han til Bulgaria, kom tilbake som en rik mann og begynte forsøket på å erobre Izabelas hjerte. Han utviklet butikken, stiftet et kompani som skulle samarbeide med

⁶⁸ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 197.

Russland, han ble en internasjonal forretningsmann og fikk internasjonal anerkjennelse, samtidig som han hjalp Izabelas økonomisk ruinerte far. Wokulski kjøpte Łęckis servise og lånte penger til Izabelas far, Tomasz Łęcki, alt for å nærme seg og få Izabelas oppmerksomhet og kjærlighet. Dessverre forgjeves – for den bortskjemte, egoistiske Izabela forble han bare en kjøpmann som ikke fortjener henne. Ekteskapet med en fra en lavere samfunnsklasse var for Izabela en stor skam som hun aldri kunne tillate. Dette var årsaken til Wokulskis nederlag – han forsvant sporløst og jødene overtok hans butikk og firma. Ved siden av å elske Izabela sterkt, drev Wokulski med å hjelpe fattige som han traff på sin vei – den prostituerte Maria og Węgiełek. Wokulski var altså representanten for to forskjellige generasjoner og tenkemåter – den romantiske, der følelser, kjærligheten og kampen for fedrelandet stod sentralt, og den positivistiske, som verdsatte arbeid, vitenskap og fornuft høyest. Hans handels- og forretningsvirksomhet, samt faktumet at han hjalp fattige og trengende ut av deres vanskelige situasjon, gjorde Wokulski til en representant for positivismens slagord, basisarbeid og organisk arbeid. Han hadde ressursene, midlene og idéen som gjorde et slikt arbeid mulig. Likevel ble han stoppet av manglende forståelse og engasjement fra omgivelsene og samfunnet rundt ham (spesielt aristokratiet), men først og fremst av egne kjærlighetsproblemer og Izabelas forakt. Denne sterke motsetningen mellom det romantiske og det positivistiske er et viktig moment i Wokulskis ufullendhet, flertydighet og polyfoni, og gjøres rede for i neste underkapittel.

Hva gjør Wokulski til en polyfon helt?

Etter min mening er det mulig å finne likheter mellom helten hos Dostojevskij, slik den ble beskrevet av Bakhtin, og hovedpersonen hos Prus, Stanislaw Wokulski. I likhet med helten hos Dostojevskij, er Wokulski ikke en ferdig og fullendt helt fra starten av. Allerede da han som ung mann jobbet i vinkjelleren til Hopfer, ønsket han noe mer ut av livet. Derfor prøvde han å lese for å komme inn på Hovedskolen, selv om han ikke fikk noen støtte for sine ambisjoner. I løpet av hele sitt liv befant Wokulski seg i selvbevissthetsprosessen, han var ikke ”ferdigutviklet” allerede fra starten av sitt liv, en tilstand som ble forverret etter møtet med Izabela. I den første delen av hans liv var søket etter seg selv knyttet til utdanningen og ønsket om å oppfinne en flyvegende maskin. Senere i livet er dette ønsket knyttet til den ulykkelige kjærligheten til Izabela Łęcka. Alle Wokulskis objektive trekk tatt i betraktning, hadde han vært en stabil og ”ferdigskapt” kjøpmann som var opptatt av å tjene mer penger for å kanskje hjelpe de fattigste i samfunnet. Hadde vi bare sett Wokulskis objektive trekk, hadde vi ikke forstått hans fulle personlighet og fått vite hvem han egentlig var, i Bakhtins forstand og forståelsen av selvbevissthet. Hos Prus, på samme måte som i en annen polyfon roman, ble de objektive egenskapene ved Wokulski et middel til å belyse hans (Wokulskis) egentlige ”jeg”. Og denne ”jeg” er det bare Wokulski selv som kan definere fullt ut i selvbevissthetsprosessen. Det er nemlig bare han som vet de egentlige motivene for sin handelsvirksomhet, nemlig den blinde kjærligheten til Izabela Łęcka. Leseren hadde ikke fått vite hvem hovedpersonen virkelig var uten den kunnskapen om hvordan han oppfattet seg selv – som et splittet menneske, dratt mellom den ødeleggende kjærligheten og ønsket om å gjøre noe positivt for samfunnet. Han beskriver seg selv på følgende måte:

Det er to mennesker i meg – sa han – den ene er ganske fornuftig, den andre er en gærning. Hvem av dem kommer til å vinne?... Akk, dette bryr jeg meg ikke om lenger. Men hva kommer jeg til å gjøre hvis det er den fornuftige som vinner? (...) Er det verdt å leve lenger i slike omstendigheter?

We mniej jest dwu ludzi – mówił – jeden zupełnie rozsądny, drugi wariat. Który zas zwycięży?... Ach, o to się już nie troszczyć. Ale co zrobić, jeżeli wygra ten mądry? (...) Czy warto żyć dalej w podobnych warunkach?⁶⁹

Wokulski handlet og tenkte utenfor de faste rammene (rammene for en forretningmann) som han ble definert innenfor av de andre i romanen. Som en nøktern forretningsmann skulle han ikke latt seg beseire av en håpløs, og i hans tilfelle, ødeleggende kjærlighet. De rammene som

⁶⁹ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 209-210.

han sosiologisk sett hørte til, burde ”beskytte” ham fra den ødeleggende følelsen. Som en nøktern og fornuftig forretningsmann burde han nemlig hengi seg til handelen og hjelpen til de fattigste (positivistiske trekk), og ikke la seg villedes av en ødeleggende følelse for en bortskjemt aristokratkvinne. Sett med hans gode venn Rzeckis øyne burde han gifte seg med Stawska⁷⁰, som var et mer fornuftig ”parti” for ham enn Izabela. Han burde ikke sikte til en kvinne som tilhørte en annen samfunnsklasse, en klasse som så ned på alle som ikke tilhørte dem.

I sin kreasjon av hovedpersonen Wokulski, brukte Prus nærmest alle tilgjengelige typer narrasjon: Den objektive allvitende fortellerens, andre romanens helter subjektive historier og Wokulskis egne og andres monologer. I presentasjonen av Wokulski bruker Prus også en kvasi-direkte tale (*mowa pozornie zaleźna*), som er en form for Wokulskis autopresentasjon. Det er nettopp den kvasi-direkte talen, hans indre monologer, som er en realisering av Bakhtins begrep selvbevissthet. Wokulskis indre monologer er like dialogiske som dialogiske utsagn, og hans kamp med seg selv avdekker hans emosjoner og følelser og forteller mye om ham. Det aller viktigste om Wokulski, nemlig hans tanker, drømmer og følelser, får leseren vite av ham selv, først og fremst takket være indre monologer. Wokulski har altså overtatt posisjonen til den allvitende fortelleren, han snakker om seg selv, undersøker seg selv og blir kjent med seg selv gjennom monologisk strev med seg selv. Eksempelet på dette kan være en dialog, hvor Wokulski undrer seg over hvorfor ikke han kan elske slik alle andre gjør, og relaterer sine anstrengelser i kampen om Izabela til kravene som samfunnet har stilt ham:

Hva er det jeg gjør galt? – tenkte Wokulski – at jeg vil elske?... Kanskje litt for sent, men i løpet av et helt liv tillot jeg meg ikke et slikt overflod. Millioner av mennesker elsker, den hele følelsesmessige verdenen elsker, hvorfor er det forbudt for meg? (...)

Disse kjære neste og det kjære samfunnet som aldri har brydd seg om meg, men hele tiden har forlangt ofre fra min side... Men nettopp det som de kaller for galskap tvinger meg til å fullføre noen fiktive plikter. Hadde det ikke vært for det (samfunnet), hadde jeg sittet i bøkene som en pugghest i dag og flere hundre personer hadde hatt mindre inntekt. Så hva ønsker de av meg? – spurte han seg selv irritert.

Cóż ja robię złego – myślał Wokulski – że się kocham?... Może trochę za późno, ale przez całe życie nie pozwalałem sobie na podobny zbytek. Kochają się miliony ludzi, kocha się cały świat czujący, dlategoż mnie jednemu miałoby to być zabronione? (...)

⁷⁰ Stawska representerer borgerskapet i romanen. Hun er antakeligvis en enke med aleneansvar for sin datter. Mannen hennes forsvant og hun venter på nyheter om ham.

Ach, ci kochani bliźni i to społeczeństwo, które nigdy nie troszczyło się o mnie i stawiało mi wszelkie przeszkody, a zawsze upomina się o ofiary z mojej strony... Lecz właśnie to, co oni dziś nazywają szaleństwem, popycha mnie do pełnienia jakiś fikcyjnych obowiązków. Gdyby nie ono, siedziałbym dziś jak mól w książkach i kilkaset osób miałoby mniejsze zarobki. Więc czego oni chcą ode mnie? – pytał sam siebie w rozdrażnieniu.⁷¹

Et annet fragment viser Wokulkis monolog der han stiller seg selv spørsmål knyttet til Izabelas muligheter til å elske, og der han vurderer om hun kommer til å elske ham:

Hva fikk jeg da – spurte han – etter farene i Bulgaria og de lokale konkurransene eller duellene?...

Du fikk en større sjanse – forklarte fornuften – for ett år siden hadde du kanskje bare en hundredels eller tjuemilliondels sannsynlighet at du kommer til å gifte deg med henne, og om ett år kan du få tjuetusendels.

Om ett år?... – gjentok Wokulski og kjente igjen en sterk kulde. Han frigjorde seg fra den likevel og spurte: – Og hva hvis frøken Izabela blir glad i meg eller er det allerede?...

Først skulle man få vite om frøken Izabela er i stand til å bli glad i hvem som helst...

Er hun ikke en kvinne da?

Det hender det finnes kvinner med en moralsk defekt, ute av stand til å elske hvem som helst bortsett fra sine forbigående luner, på samme måte som det finnes slike menn; det er et handicap lik blindhet, døvhet eller lammelse, bare mindre synlig.

La oss anta...

Greit – snakket videre en stemme, som minnet Wokulski om den bitre, gretne stemmen til doktor Szuman – hvis denne damen i det hele tatt er i stand til å elske noen, melder det seg et spørsmål til – klarer hun å elske deg?

Jeg er vel ikke så ekkel...

Jo da, det kan du være – på samme måte som den vakreste løven er ekkel for en ku eller en ørn for en gås. Her ser du, jeg sier til og med komplimenter til deg, jeg sammenlikner deg med en løve eller en ørn, som til tross for alle sine fortrinn vekker avsky hos hunndyr av andre slag. Hold deg dermed unna hunndyr av andre slag enn deg...".

Więc coś zyskałem – spytał – po bulgarskich niebezpieczeństwach i tutejszych wyścigach lub pojedynkach?...

Zyskałeś większą szansę – objaśnił rozsądek – przed rokiem miałeś może jedną sto- albo jedną dwudziestomilionową prawdopodobieństwa, że się z nią ożenisz, a za rok możesz mieć jedną dwudziestotysieczną...

⁷¹ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 208.

Za rok?... – powtórzył Wokulski i znowu owionął go jakiś chłód surowy. Wydarł mu się jednak i zapytał: – A jeżeli panna Izabela pokocha mnie albo już kocha?...

Naprzód – należałoby wiedzieć, czy panna Izabela może kochać kogokolwiek...

Alboż nie jest kobietą?

Trafiają się kobiety z defektem moralnym, niezdolne kochać nic i nikogo, prócz swoich przelotnych kaprysów, podobnie i mężczyźni; jest to tak dobra wada, jak: głuchota, ślepota albo paraliż, tylko mniej widoczna.

Przypuśćmy...

Dobrze – mówił dalej głos, który Wokulskiemu przypominał zgryźliwe zrzeczenie doktora Szumana – gdyby więc ta pani w ogóle mogła kogoś kochać, to nasuwa się drugie pytanie: czy pokocha ciebie?

Przecież tak wstrętny nie jestem.

Owszem, możesz nim być, jak najpiękniejszy lew jest wstrętnym dla krowy albo orzeł dla gęsi. Widzisz, mówię ci nawet komplementa: porównywan cię ze lwem i orłem, które mimo wszystkich zalet budzą jednak odrazę w samicach innego gatunku. Unikaj zatem samic innego niż twój gatunku...⁷²

Fragmentet over er Wokulskis indre monolog, men den er samtidig veldig dialogisk. Wokulski stiller seg selv spørsmål og svarer selv på dem, som om han snakker med noen andre. Samtidig hører man ekkoer av andres utsagn i hans monolog. Han kommer nemlig på ordene til doktor Szuman som stilte spørsmål ved Izabelas ferdighet til å elske noen som helst. Wokulski er i dette fragmentet i en dialogisk kamp med seg selv, hvor det også er synlig en påvirkning av andre stemmer. Wokulskis indre kamper med seg selv er det mange av i romanen. Og temaet for de kampene er svært ofte Izabela Łęcka. Som nevnt tidligere, er det nemlig hun som er den viktigste impulsen til selvbevissthet hos Wokulski i den andre delen av hans liv. Det kan virke som om hans eksistens er avhengig av følelsene overfor Izabela, og det er gjennom den Wokulski definerer seg selv:

For fire dager siden drepte jeg nærmest et menneske, i dag bygde jeg broen til fengselet for en annen og – alt for hennes ene: Merci... Vel, også for henne ble jeg en rik mann, jeg gir arbeid til flere hundre mennesker, jeg skal øke landets rikdommer... Hvem hadde jeg vært uten henne? En ubetydelig handelsmann. Og i dag snakker hele Warszawa om meg!... En smule kull setter i bevegelse et skip som bærer skjebnen til flere hundre mennesker, og kjærligheten setter meg i bevegelse. Og hvis den brenner meg slik at jeg bare blir til en håndfull av asken? Å, Herre Gud, så elendig denne verdenen er... .

⁷² Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 209.

Cztery dni temu o mało nie zabiłem człowieka, dziś dla drugiego postawiłem most do więzienia i – wszystko dla niej za jedno: merci... No, dla niej także zrobiłem majątek, daję pracę kilkuset ludziom, pomnożę bogactwa kraju... Czymże byłbym bez niej? Małym, galanterijnym kupcem. A dziś mówią o mnie w całej Warszawie, ba!... Odrobina węgla porusza okręt dźwigający dole kilkuset ludzi, a miłość porusza mnie. A jeżeli spali mnie tak, że zostanę tylko garścią popiołu?... O Boże, jaki to nędzny świat...⁷³

Wokulski uttrykker her sin avhengighet av Izabela. Han mener at uten henne hadde han ikke oppnådd det han har i dag. Kjærligheten til Izabela er for ham en viktig handlingsimpuls som får ham framover. Et annet sted uttrykker han sin usikkerhet i vurderingene av Izabela, samtidig som han virker klar over at det er et stort skille mellom ham og Izabela, og at han mister sine ressurser på grunn av henne:

De to siste årene av min eksistens – snakket Wokulski – brukte jeg på jakten etter en kvinne som jeg muligens hadde frasagt meg om jeg hadde blitt bedre kjent med henne. Hele min energi, utdanning, kunnskaper og den enorme rikdommen synker bare fordi jeg er en handelsmann og hun en aristokratdame... (...).

Dwa ostatnie lata mojej egzystencji – mówił Wokulski – schodzą na uganianiu się za kobietą, której może bym się nawet wyrzekł poznawszy ją dokładniej. Cała moja energia, nauka, zdolności i taki ogromny majątek toną w jednym afekcie dlatego tylko, że jestem kupcem, a ona jakąs tam arystokratką... (...).⁷⁴

Sin handelsvirksomhet drev Wokulski på grunn av Izabela og for henne. Han var nemlig klar over at det bare er pengene som kan hjelpe ham til å vinne Izabelas hjerte. Personlig var han likevel ikke glad i handel, han var en idémenneske som gikk i en annen retning for kjærlighetens skyld:

Jeg jobbet for å bli rikere for henne!... – tenkte han. – Handelen... jeg og handelen!... Og det er meg som samlet over en halv million rubel i løpet av to år, det er meg som kom i kontakter med økonomiske svindlere, jeg risikerte jobben og livet, og... jeg vant... Jeg – idealisten, jeg – vitenskapsmannen, jeg som forstår jo at en halv million rubel klarer man ikke å tjene i løpet av et helt liv, heller ikke i løpet av tre liv... Og den eneste trøsten som kom ut av dette lureriet er at jeg ikke stjal og ikke svindlet... Gud passer tydeligvis på idiotene... .

Zdobywałem majątek dla niej!... – pomyślał. – Handel... ja i handel!... I to ja zgromadziłem przeszło pół miliona rubli w ciągu dwu lat, ja zmieszałem się z ekonomicznymi szulerami, stawiałem na karte prace i życie, no... i wygrałem... Ja – idealista, ja – uczony, ja, który przecie rozumiem, że pół miliona rubli człowiek nie mógłby wypracować przez całe życie, nawet przez trzy życia... A jedyną pociechą,

⁷³ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 192.

⁷⁴ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 342.

jaka jeszcze wyniosłem z tej szulerki, jest pewność, że nie kradł i nie oszukiwał...Widocznie Bóg opiekuje się głupcami...⁷⁵

Wokulski tilstår også at han hadde enorm flaks som hjalp ham til å bli såpass rik. Wokulskis følelser for Izabela gjør at han ofte blir deprimeret og mister meningen i livet:

Og så kom han på sitt eget nåværende liv, så tomt, så forferdelig tomt!... Han sluttet med beskjeftigelsene han hadde hatt fram til nå, han separerte seg fra menneskene, og han hadde ingenting foran seg, vel – ingenting. Hva skal han gjøre videre?... Skal han lese fantastiske bøker? Skal han gjøre målløse eksperimenter? Skal han reise? Skal han gifte seg med Stawska?... Men selv om han velger noe av det, blir han ikke kvitt sorgen eller ensomhetsfølelsen!

Potem przypomniał sobie swoje życie obecne, tak puste, tak okropnie puste!... Zerwał z dotychczasowymi zajęciami, zerwał z ludźmi i już nie miał przed sobą nic, no – nic. Co dalej pocznie?...Czy ma czytać fantastyczne książki? Czy robić bezcelowe doświadczenia? Czy jechać gdzie? Czy ożenić się ze Stawska?... Ależ cokolwiek z tego wybierze, gdziekolwiek pójdzie, nigdy nie pozbędzie się żalu, ani uczucia samotności!⁷⁶

Som sitatet over viser, lette Wokulski ofte etter en utvei fra den ødeleggende følelsen til Izabela Łęcka. Han vurderte å hengi seg til vitenskapelig arbeid, reise et sted eller gifte seg med Stawska, noe som var hjertelig anbefalt av hans venn Ignacy Rzecki. Wokulski mente at Stawska var både vakker og edelmodig, og han var klar over at ekteskapet med henne hadde ”reddet” ham fra følelsene for Izabela, men han kunne ikke tvinge seg selv til å elske en annen kvinne. Han innså at både han og Stawska var ulykkelige og at begge lette etter det som den andre hadde. Wokulski lette etter en kjærlighet og mulighet til å stifte en familie, mens Stawska savnet en mann som hadde gitt henne og hennes datter den tryggheten hun trengte. Dessverre var han til de grader opptatt av Izabela at han avviste den lykken som Stawska kunne være for ham. Også på dette tidspunktet ser vi Wokulskis selvbevissthet, han kjemper med seg selv, prøver ut om han kan være lykkelig med en annen kvinne, men konkluderer med at han ikke kan kalle det han ikke ønsker for lykke.

I Wokulskis indre monologer ser jeg det som Bakhtin så i helten hos Dostojevskij. Slik som hos Dostojevskij, ser vi ikke helten, men hører ham. Vi hører Wokulski som kjemper en kamp med seg selv og avdekker stadig flere trekk ved seg selv. Slik som Dostojevskij, utsatte også

⁷⁵ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 570.

⁷⁶ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 584.

Prus sin helt for en slags ”moralsk tortur”.⁷⁷ Wokulski er ikke lykkelig, han finner ikke roen etter å ha blitt forelsket i Izabela. Svært ofte tenker han at han blir gal på grunn av henne:

Jeg har gått fra vettet! – sa han. – Hvis jeg så ikke kommer i kirken, hvor ellers skal jeg treffe henne?... Hvis ikke med pengene, hva ellers får jeg hennes oppmersomhet med?... Jeg mister fornuften!

Oszalałem! – mówił. – Więc jeżeli nie pójdę do kościoła, gdzież ją spotkam?... Jeżeli nie pieniędzmi, czym zwrócę na siebie jej uwagę?... Tracę rozsądek!⁷⁸

Slike betenkligheter og sterke følelser får makten over Wokulski nesten hver gang han skal møte Izabela. I sistatet over er han på vei til en kirkelig påskeauksjon som Izabela skulle delta i. Et annet eksempel på at Wokulski gjennom hele handlingen i *Lalka* var i selvbevissthetsprosessen, er hans betenkligheter under turen i Powiśle. Dette fragmentet forteller også mye om Wokulskis skjebne:

Etter det kom han på sin egen historie. Da han var et barn og var sulten etter kunnskap – ble han sendt til en butikk med en restaurant. Da han nærmest drepte seg selv med en nattjobb som ekspeditør – gjorde alle narr av ham, til å begynne med kokkene og til slutt også intelligentsiaen som drakk seg fulle i restauranten. Da han endelig kom seg til universitetet ble han forfulgt av porsjonene som han tidligere hadde servert til gjestene.

Potem w wielkich konturach przyszła mu na myśl jego własna historia. Kiedy dzieckiem będąc łaknął wiedzy – oddano go do sklepu z restauracją. Kiedy zabijał się nocną pracą będąc subiektem – wszyscy szydzili z niego, zaczawszy od kuchcikow, skończywszy na upijającej się w sklepie inteligencji. Kiedy nareszcie dostał się do uniwersytetu – prześladowano go porcjami, które niedawno podawał gościom.⁷⁹

Denne indre monologen forteller mye om hvor urettferdig og hensynsløst samfunnet var for Wokulski i løpet av hans liv. Han fikk ingen støtte uansett hva han foretok seg, og hans fortid nærmest forfulgte ham. Det forteller også om at han allerede som barn ønsket noe mer ut av livet og forsøkte å realisere sine drømmer. Han ville utvikle seg, han nektet å ”stanse” der han ble plassert (i vinkjelleren til Hopfer). Mens andre trodde at han var ”ferdigutviklet” som ekspeditør, leste han og strevde for å komme seg videre fra Hopfers vinkjeller. I sin dagbok beskriver Rzecki scenen der Wokulski kommer seg ut fra kjelleren på en billedlig måte:

Plutselig (åpningen som førte til kjelleren var i det samme rommet) ser jeg at to røde hender kommer opp fra kjelleren. Disse hendene støtter seg på gulvet og rett etter dem dukker Stachs hode opp gang på gang. Gjestene og ekspeditørene begynte å le.

⁷⁷ Begrepet hentet fra Bachtin, M., *Dostojevskijs poetik*, 1991, s. 60.

⁷⁸ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 85.

⁷⁹ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 70.

– Vel, vel! – ropte en av pensjonærene – ser du hvor vanskelig det er å komme seg ut av kjelleren uten trapp? Og du får med en gang lyst til å hoppe fra butikken til universitetet!... Kom opp hvis du klarer...

Stach skjøv hendene fram fra dypet igjen, han grep kantene igjen og reiste seg halvveis. Jeg trodde at blodet kom til å sprute fra kinnene hans.

– Hvordan han kommer seg opp... Han kommer seg opp med stolthet!... – ropte den andre pensjonæren.

Stach støttet beinet sitt på gulvet, og etter en stund var han inne på rommet. Han ble ikke sint, men han ga ikke hånden til noen av kollegaene, han tok sin bylt og gikk mot døra.

Naraz (otwór prowadzący do lochu był w tej samej izbie) widzę, że z piwnicy wydobywa się para czerwonych rąk. Ręce te opierają się o podłogę i tuż za nimi ukazuje się głowa Stacha raz i drugi. Goście i chłopcy w śmiech.

– Acha! – zawołał jeden stołownik – widzisz, jak trudno bez schodów wyjść z piwnicy? A tobie zachciewa się od razu skoczyć ze sklepu do uniwersytetu!... Wyjdźże, kiedyś taki mądry...

Stach z głębi znowu wysunął ręce, znowu chwycił się za krawędź otworu i wydźwignął się do połowy ciała. Myślałem, że mu krew tryśnie z policzków.

– Jak on się wydobywa... Pysznie się wydobywa!... – zawołał drugi stołownik.

Stach zaczępił nogą o podłogę i po chwili był już w pokoju. Nie rozgniewał się, ale też nie podał ręki żadnemu koledze, tylko zabrał swój tłomoczek i szedł ku drzwiom.⁸⁰

Å komme seg ut av kjelleren var altså ikke lett, det krevde mye styrke og selvdisciplin. Wokulski ble også latterliggjort for at han ville ta utdanning. Til tross for det, klarte han å bevise alle at det var mulig å realisere sine drømmer, noe som krevde mye av ham.

Fragmentene sitert ovenfor viser at Bolesław Prus karakteriserte hovedpersonen i *Lalka* gjennom hans egen tale, hans stemme, gjennom ordet og dets flertydighet. Det er ikke Prus som forteller om Wokulskis følelser og tanker i tredjeperson, men Wokulski selv i sin indre monolog. Wokulskis diskurs er altså hans egen selvstendige, meningsbærende diskurs ved siden av diskursen til Prus.

Wokulskis virkelighet beskrevet av andre og den allvitende fortelleren, er altså utgangspunktet for hans selvbevissthet. I likhet med Dostojevskij, skapte Prus et menneske

⁸⁰ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 294.

som var i en selvbevissthetsprosess og i hele sitt liv konsentrerte seg om medvitenhet om seg selv og verden rundt seg, Wokulskis syn på samfunnet var nemlig heller ikke ferdigutviklet:

Dette er nasjonens miniatyr – tenkte han – der alt går mot undertrykkelsen og utrydningen av rasen. Noen dør av fattigdom, andre av overflod. Arbeidet ofrer seg for å gi næring til ubehjelpsomheten; barmhjertigheten dyrker frekke dovenfanter og fattigdommen som ikke har råd til å kjøpe noe utstyr, omringer seg med evig sultne barn, hvis største fortrinn er en tidlig død.

Oto miniatura kraju – myślał – w którym wszystko dąży do spodlenia i wytępienia rasy. Jedni giną z niedostatku, drudzy z rozpusty. Praca odejmuje sobie od ust, ażeby karmić niedołęgów; miłosierdzie hoduje bezczelnych próżniaków, a ubóstwo nie mogące zdobyć się na sprzęty otacza się wiecznie głodnymi dziećmi, których największą zaletą jest wczesna śmierć.⁸¹

I dette sitatet uttrykker Wokulski sin bevissthet om verden som han observerer rundt seg. Under turen i Powiśle, den fattige delen av Warszawa, kritiserer han alle samfunnsgrupper, både de rike og de fattige. I store deler av romanen fremstår Wokulski som en innadvendt og nokså taus person. Han er ikke spesielt villig til å snakke med noen om sine følelser. Det er hans indre monologer som forteller leseren hva hovedpersonen tenker og føler. Mot slutten av romanen forandrer han seg i den grad at han våger å fortelle Izabela om sine følelser for henne:

(...) – De kan engang ikke gjette hvor kjært hvert Deres ord er for meg, jeg har jo hørt så få av dem... Og i dag reiser De bare uten engang å gi meg et spor av håp...

– Kanskje tiden gjør det – hvisket hun.

– Gud hjelpe at den gjør det! – I hvert fall skal jeg si Dem noe. Du skjønner, det er mulig å treffe gladere mennesker enn meg i livet, stilige, med titler, til og med rikere enn meg... Men en trofasthet lik min – finner De nok ikke hos noen andre. Hvis kjærligheten kunne måles etter graden av lidelser, har det ikke vært en som ligner min i denne verdenen.

Og jeg har engang ikke lov til å klage over det til noen. Det er skjebnen som bestemmer det. Den førte meg til Dem gjennom så merkelige veier! Så mange nederlag måtte treffe alminneligheten, før jeg, en fattig gutt kunne få en dannelselse som gjorde at jeg kan snakke med Dem i dag. Hvilken skjebne fikk meg til å gå på teatret der jeg så Dem for første gang. Og rikdommen jeg har i dag, består den kanskje ikke av en rekke mirakler?...

Når jeg tenker på de tingene i dag, virker det for meg som om det var bestemt at jeg skulle treffe Dem allerede før jeg ble født. Hadde min stakkars onkel ikke elsket som ung mann, og hadde han ikke dødd ensom, hadde jeg ikke befunnet meg her i dag. Og

⁸¹ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 70.

er det ikke rart at istedenfor å leke med kvinner slik andre gjør, unngikk jeg det så langt og nesten bevisst ventet jeg på én av dem, på Dem...

(...)

– For ikke lenge siden, mens jeg var i Paris, hadde jeg to veier foran meg. Den ene førte til en stor oppfinnelse, som kanskje forandrer verdens historie, den andre førte til Dem. Jeg har frasagt meg den første fordi det er en usynlig lenke som binder meg her: Håpet om at De forelsker dem i meg. Hvis det er mulig, velger jeg lykken med Dem framfor den største berømmelsen uten Dem; fordi berømmelsen er en illusjon som vi ofrer egen lykke for. Men hvis det bare er en bløff, er det bare De som kan forandre denne forbannelsen. Si at du ikke har og ikke skal ha noe til meg... Og jeg drar tilbake dit jeg kanskje skulle bli med en gang.

(...) – Nie domysla się pani nawet, jak jest mi drogie każde jej słowo, których tak mało słyszałem... I oto dziś odjeżdża pani nie zostawiając mi nawet cienia nadziei...

– Może czas to robi – szepnęła.

– Bodajby zrobił! – W każdym razie coś pani powiem. Widzi pani, w życiu można spotkać ludzi weselszych ode mnie, eleganckich, z tytułami, nawet z majątkiem większym niż mój... Ale przywiązania, jak moje – chyba pani nie znajdzie. Bo jeżeli miłość mierzy się wielkością cierpień, takiej jak moja może jeszcze nie było na świecie.

– I nie mam nawet prawa skarżyć się o to na kogokolwiek. Los to robi. Jakimiż to on dziwnymi drogami prowadził mnie do pani! Ile klęsk musiało spaść na ogoł, zanim ja, ubogi chłopak, mogłem zdobyć ukształcenie, które mi dziś pozwala mówić z panią. Jaki traf popchnął mnie do teatru, gdzie pierwszy raz zobaczyłem panią. A na majątek, który posiadam, czy może nie złożył się szereg cudów?...

– Kiedy dziś myślę o tych rzeczach, zdaje mi się, że jeszcze przed urodzeniem naznaczone mi było zejść się z panią. Gdyby mój biedny stryj nie kochał się za młodu i nie umarł osamotniony, ja dziś nie znajdowałbym się w tym miejscu. I nie jestże to dziwne, że ja sam, zamiast bawić się kobietami, jak robią inni, unikałem ich dotychczas i prawie świadomie czekałem na jedną, na panią...

(...)

– Nie dalej jak teraz, kiedy byłem w Paryżu, miałem przed sobą dwie drogi. Jedna prowadzi do wielkiego wynalazku, który może zmienić dzieje świata, druga do pani. Wyrzekłem się tamtej, bo mnie tu przykuwa niewidzialny łańcuch: nadzieja, że mnie pani pokocha. Jeżeli to jest możliwym, wolę szczęście z panią od największej sławy bez pani; bo sława to liczman, za który własne szczęście poświęcamy dla innych. Ale jeżeli się łudzę, tylko pani może zdjąć ze mnie to zaklęcie. Powiedz, że nie masz i nie będziesz miała nic dla mnie i... Wróć tam, gdzie może od razu powinienem był zostać.⁸²

For aller første gang åpner Wokulski seg for Izabela og forteller henne alt han hadde tenkt på så ofte. Fordi Wokulski ikke var flink og villig til å snakke med noen om sine følelser, holdt

⁸² Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 424-425.

han de vanskelige motsetningene inne i seg. Selv da, etter å ha hørt sannheten om Wokulskis følelser for henne, fortsatte Izabela spillet sitt istedenfor å avvise ham på en ærlig måte. Det tok litt tid før han hadde skjönt, på en brutal måte at hans utkårede var en kokette. Først når dette skjedde, ble han moden nok til å beskrive sin tilstand under den blinde forelskelsen i Izabela. Etter hvert åpnet han seg mer og mer og kom i noen viktige dialoger der han fikk impulser til å foreta markante vurderinger av seg selv. Det er særlig i dialogene med en av romanens personer, fru Wąsowska, at han verbaliserte sine tanker høyt:

(...) Å, Herre Gud!... Jeg tror at jeg var magnetisert i et par år, og at for ti uker siden ble jeg vekket på en udyktig måte og at først i dag livet jeg opp til på ordentlig...

– Mener De virkelig det?...

– Ser De ikke hvor lykkelig jeg er!... Jeg gjenvant meg selv og jeg hører til meg selv igjen... Tro på meg, det er et mirakel som jeg ikke skjønner i det hele tatt, men som kan sammenliknes med oppvåkningen til et menneske fra en skinndød og som allerede lå i en kiste.

– Og hva tilskriver De det (hvem takker du for det)?... – spurte hun mens hun så ned.

– Først og fremst Dem... Og videre faktumet at jeg endelig fikk meg selv til å klart formulere overfor noen det som jeg lenge skjønte, men som jeg ikke torde å innse. Frøken Izabela er en kvinne av et annet slag enn meg, og bare et vannvidd kunne binde meg til henne.

(...) O Boże!... Zdaje mi się, że mnie ktoś na parę lat zamagnetyzował, że przed dieścioma tygodniami zbudzono mnie nieumiejętnie i że dopiero dziś ocknąłem się naprawdę...

– Pan to mówisz na serio?...

– Czyliż pani nie widzi, jaki jestem szczęśliwy?... Odzyskałem siebie i znowu należę do siebie... Niech mi pani wierzy, że to jest cud, którego najzupełniej nie rozumiem, ale który porównać można tylko z przebudzeniem z letargu człowieka, który już leżał w trumnie.

– I czemu pan to przypisuje?... – zapytała spuszczać oczy.

– Przede wszystkim pani... A następnie temu, że nareszcie zdobyłem się na jasne sformułowanie przed kimś rzeczy, którym od dawna rozumiał, ale nie miał odwagi uznać. Panna Izabela to kobieta innego gatunku aniżeli ja i tylko jakieś obłąkanie mogło mnie przykuć do niej.⁸³

Han innser først nå at han er lykkelig fordi det endelig er han som eier seg selv og ikke frøken Izabela. Det er altså lenge siden at Wokulski skjønte at det ikke blir noe mellom ham og Izabela, men at han ikke våget å godta det faktumet at Izabela hørte til en annen "rase" enn

⁸³ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 592-593.

han. I en annen samtale med Wąsowska verbaliserer Wokulski sin vurdering av måten Izabela behandlet ham på:

– Vær så vennlig og si meg hvor mye ærlighet blir igjen i et menneske, som ble ernært med enten lidelse eller krenkelse eller krenkelse og lidelse?

– Men ved siden av denne hadde De også andre stunder.

– Å ja, noen få vennlige blikk og flere gode ord, som i dag fremstår som en illusjon i mine øyne.

– Men hun angrer på det i dag, og hvis De henvender Dem...

– For hva da?

– For å få hennes hjerte og hånd.

– Og etterlate den andre til de kjente og ukjente beundrere?... Nei, frue, jeg har fått nok av det løpet der jeg ble slått av herrene Starski, Szastalski og fanden vet hvem ellers!... Jeg kan ikke være en evnukk ved siden av henne lenger og se en lykkelig konkurrent eller uønsket fetter i enhver mann...

– Så nedrig dette er! – ropte fru Wasowska. – Så på grunn av én feil, til og med uskyldig, mishandler De kvinnen Dere en gang elsket?...

– Når det gjelder summen av de feilene, tillater De meg å ha egen mening; og når det gjelder deres uskyld... Herre Gud! Så elendige er omstendighetene jeg befinner meg i at jeg en gang ikke har peiling på hvor langt deres uskyld rakk.

(...) Jeg vet bare at jeg var vitne til en vanlig romanse skjult under en likegyldig høflighet – og det er nok for meg. Jeg kan forstå en kone som lurte mannen sin; hun kan forklare seg på grunn av lenkene som hun blir bundet av i et ekteskap. Men at en enslig kvinne lurte en fremmed mann... Cha!... Cha!... Cha!... det er, Herre Gud, et tidsfordriv... Hun hadde jo lov til å foretrekke Starski og alle de andre framfor meg... Men nei! Hun hadde også behov for å ha en klovn i sitt opptog, en klovn som virkelig elsket henne og som var klar for å ofre alt for henne... Og for en fullstendig fornædning av den menneskelige naturen er det nettopp av mitt bryst at hun ville lage en skjerm for seg selv og sine beundrere... Kan du tenkte deg hvor mye latter jeg måtte vekke i disse menneskene som fikk hennes oppmerksomhet så lett?... Og kan De føle for et helvete det var å være så morsom som meg og samtidig så ulykkelig, å vurdere sitt nederlag på denne måten og forstå så godt at det var ufortjent?...

(...)

– Er dette ikke bare en forestilling? – tilføyde hun.

– Akk, nei, frue... En såret menneskelig stolthet er ikke en forestilling.

– Så?...

– Hva ellers? – startet Wokulski. – Jeg merket det, gjenvant meg selv og i dag har jeg bare den tilfredsheten at seieren til mine konkurrenter ikke var fullstendig, i det minste ikke i forhold til meg.

– Er dette ugjenkallelig?

– Frue, jeg skjønner en kvinne som gir seg selv på grunn av kjærlighet eller selger seg selv på grunn av fattigdom. Men for å forstå denne åndelige prostitusjonen som blir drevet uten behov, kaldt og prektig, dette er ikke jeg i stand til å forstå.

– Niech mi pani z łaski swej powie, jaka uczciwość może pozostać w człowieku, którego wykarmiono albo cierpieniem i upokorzeniem albo upokorzeniem i cierpieniem?

– Ale obok tego miałeś pan i inne chwile.

– O tak, pare życzliwych spojrzeń i kilka dobrych słówek, które dziś mają w moich oczach tę jedną wadę, że były... mistyfikacją.

– Ale ona dziś tego żałuje i gdybyś pan zwrócił się...

– Po co?

– Ażeby pozyskać jej serce i rękę.

– Zostawiając drugą dla znanych i nieznanych wielbicieli?... Nie, pani, już mam dosyć tych wyścigów, w których byłem bity przez Panów Starskich, Szastalskich i licho nie wie jakich jeszcze!... Nie mogę odegrać roli eunucha przy moim ideale i upatrywać w każdym mężczyźnie szczęśliwego rywala dla nieporządanego kuzyna...

– Jakież to niskie!... – zawołała pani Wąsowska. – Więc za jeden błąd, zresztą niewinny, poniewierasz pan niegdyś ukochaną kobietę?...

– Co do liczby owych błędów, to pozwoli pani, ażebym miał własną opinię; a co do niewinności... Boże miłosierny! W jak nędznym jestem położeniu, skoro nawet nie mam pojęcia, dokąd sięgała ich niewinność.

– Pan przypuszczasz?... – surowo zapytała go pani Wąsowska.

– Ja już nic nie przypuszczam – odparł chłodno Wokulski. – Wiem tylko, że w moich oczach, pod pozorami obojętnej życzliwości, toczył się najzwyczajniejszy romans i – to mi wystarcza. Rozumie żonę, która oszukuje męża; bo ona może się tłumaczyć pętami, jakie składa na nią małżeństwo. Ale żeby kobieta wolna oszukiwała obcego sobie człowieka... Cha!... Cha!... Cha!... to już jest, dalibóg, zamięłowanie do sportu... Przecież miała prawo przenosić nade mnie Starskiego – i tych wszystkich... Ale nie! Jej jeszcze było potrzeba mieć w swoim orszaku błazna, który ją naprawdę kochał, który dla niej wszystko był gotów poświęcić... I dla ostatecznego zhańbienia natury ludzkiej właśnie z mojej piersi chciała zrobić parawan dla siebie i adoratorów... Czy pani domyśla się, jak musieli drwić ze mnie ci ludzie, tak tanio obsypywani względami?... I czy pani czuje, co to za piekło być tak śmiesznym jak ja, a zarazem tak nieszczęśliwym, tak oceniać swój upadek i tak rozumieć, że jest niezasłużony?...

(...)

– Czy to nie jest imaginacja? – wtrąciła.

– Eh, nie, pani... Skrzywdzona ludzka godność to nie imaginacja.

– A zatem?...

– Cóż być może? – odparł Wokulski. – Spostrzegłem się, odzyskałem siebie, a dziś mam tę tylko satysfakcję, że triumf moich współzawodników, przynajmniej co do mnie, nie był zupełny.

– I to jest nieodwołalne?...

– Proszę pani, rozumiem kobietę, która oddaje się z miłości albo sprzedaje się z nędzy. Ale na zrozumienie tej duchowej prostytutce, którą prowadzi się bez potrzeby, na zimno, przy zachowaniu pozorów cnoty, na to już brakuje mi zmysłu.⁸⁴

I denne „dialogiske kampen” med fru Wąsowska uttrykker Wokulski forakt og manglende forståelse for Izabelas oppførsel mot ham. Han forkaster Wąsowskas påstander om at Izabela angrer sin oppførsel og at Izabelas flørting var uskyldig. Endelig åpner Wokulski seg og kritiserer Izabela sterkt. Han kan ikke skjønne motivene for Izabelas åndelige prostitusjon som hun hadde drevet med så lenge, og for moro skyld. Hun visste at Wokulski var glad i henne og hun lekte med hans følelser istedenfor å bare avvise ham på en ærlig måte. I den ovennevnte dialogen fikk Wąsowska Wokulski til å endelig verbalisere sine tanker etter at han fant ut at Izabela bare lekte med hans følelser. Det er altså ikke mange dialoger hvor Wokulski uttrykker sine følelser høyt, og de to jeg valgte ut er eksepsjonelle når det gjelder akkurat dette.

En viktig del av Wokulskis polyfoni utgjør også det dype tvisyn og de fundamentale motsetningene knyttet til faktumet at han var splittet mellom to generasjoner og tankemåter – den romantiske og den positivistiske. Wokulski er en av de største Don Juan’er i den polske litteraturen. Han elsket som en romantiker fordi han vokste opp med de romantiske idealene. Han elsket et ideal, en kvinnelig engel, ren og utilgjengelig. Følelsene fylte hele hans liv. Han beundret og nærmest forgudet henne. Han var grenseløst trofast og hengitt og oppfylte hennes rareste luner. Wokulski ble sjarmert av Izabelas skjønnhet, men også av hennes opptreden. Og selv om fornuften ofte tilsa at hun ikke er verdt hans bestrebelser, at hun er hovmodig, overfladisk og ikke i stand til å elske ordentlig, så ville hjertet hans ikke høre det. Hans tvisyn angående Izabela førte til at han svært ofte ble deprimert og havnet i psykiske kriser. Han reflekterte over sine følelser, men klarte ikke å frigjøre seg fra den ødeleggende følelsen. Han fortsatte å forgude den bortskjemte kvinnen, noe som førte til hans personlige katastrofe. Wokulski elsket som en ”raseromantiker”, men erobret Izabela som en typisk positivist. Av erfaring visste han at mye kan kjøpes, så han ga Izabela mange presanger og tilbød henne

⁸⁴ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 602-603.

hjelp i den vanskelige økonomiske situasjonen som hennes familie havnet i. Han lyktes nærmest i å fullføre ”transaksjonen”, han ble Izabelas forlovede, men våknet brått opp på toget på veien til Kraków etter å ha vært vitne til Izabelas samtale med Starski, der hun latterliggjorde Wokulski. Da ble han brutalt minnet om at det ikke er mulig å kjøpe ekte følelser.

Wokulski er ikke en entydig person, nettopp polyfon på grunn av de paradoksene han har i seg: han representerer generasjonen etter januaropprøret (*pokolenie postyczniowe*) og er samtidig et ualminnelig menneske – et suksessmenneske. På samme måte er Wokulskis kjærlighet paradoksalt motsetningsfylt – han elsker vilt, som en romantiker, men på en konsekvent måte, rasjonelt og planlagt (på en positivistisk måte) prøver han å erobre Izabelas hjerte og fri til henne. Etter min mening er det i Wokulskis person synlig det som Bakhtin kalte for mennesket i mennesket – hans mest intime tanker som han gir uttrykk for i indre monologer, avslører hans virkelige jeg, til de grader forskjellig fra hans ”overflate” som en handelsmann.

Andres polyfone vurderinger av Wokulski

Allerede i begynnelsen av romanen møter leseren to av stemmene, stemmen til rådgiveren Węgrowicz og en handelsagent (*ajent handlowy*) som i en samtale forteller mye om Wokulskis fortid (objektive trekk ved helten) og vurderer hans handlinger på en subjektiv måte:

– Unnskyld meg, men... hvorfor kaller herr rådmannen Wokulski for en gærning?... (...) Jeg kjenner Wokulski litt. Han har alltid fremstått for meg som et innesluttet og stolt menneske. For en handelsmann er innesluttethet en veldig bra egenskap, mens stolthet er en dårlig egenskap. Jeg har likevel ikke lagt merke til at Wokulski tenderer mot å være en gærning.

(...)

– Jeg kaller ham – svarte han mens han sakte bet i og tente en sigar – jeg kaller ham for en gærning fordi jeg har kjent ham i... Vent litt... femten... sytten... atten år. Året var 1860... Vi pleide å spise hos Hopfer den gangen. Har du kjent Hopfer?...

(...)

– Den gangen var Wokulski i tredveårene og han var selger hos Hopfer.

– I forretningen med vin og delikatesser?

– Ja, og slik som Jozio i dag, serverte han øl til meg og nelson-zraz⁸⁵...

– Og fra denne bransjen gikk han over til galanteriet? – tilføyde agenten.

– Vent litt – avbrøt rådmannen. – Han gikk over, ikke til galanteriet, men til Den forberedende skolen, og senere til Hovedskolen, skjønner du?... Han fikk lyst til å bli vitenskapsmann!...

(...)

– Et ekte spektakkel – startet han. – Og hvor kom det fra?

– Hva tror du? Rett og slett – kontakter med Det Medisinske Akademiet, med Den Kunstneriske Høyskolen... Den gangen hadde alle brann i hodene, og han ville ikke være dårligere enn de andre. På dagen serverte han gjestene ved baren og drev med regnskap, om natta leste han...

– Det måtte være en dårlig tjeneste.

– Samme som hos de andre – svarte rådmannen mens han vinket ufrivillig med hånden. – Bare at i tjenesten var han, udyret, uhøflig; for det mest uskyldige ord rynket han ansiktet som en banditt... Så klart lo vi av ham så mye vi bare kunne, og han ble

⁸⁵ En polsk kjøttrett.

mest sint da han ble kalt for ”herr doktor”. En gang kjeftet han på en av gjestene så voldsomt at de nesten havnet i en slåsskamp.

– Naturligvis led forretningen på grunn av det.

– Det gjorde den ikke! Da det gikk en rykte rundt i Warszawa om at Hopfers ekspeditør ville komme inn på Den forberedende skolen, flokket folk seg der for å spise frokost, særlig studentene.

– Kom han så inn på Den forberedende skolen?

– Ja, han avla til og med eksamen til Hovedskolen. Vel, men hva sier du til det at han – fortsatte rådmannen mens han slo agenten i kneet – istedenfor å fullføre utdanningen, avbrøt den etter ca. ett år...

– Hva gjorde han?

– Han gjorde følgende... Han lagde dette ølet som vi alle må drikke den dag i dag, og selv endet han et sted ved Irkuck.

(...)

– Det ender ikke her... I 1870 kom han tilbake til Warszawa med en liten pengesum. Et halvt år etter en jobb, men ville ikke tilbake til handelsvirksomheten som han hater den dag i dag, og endelig, ved hjelp av sin nåværende butikkmedarbeider Rzecki, lurte han seg inn i butikken til Mincel som akkurat hadde blitt enke, og – ett år senere giftet han seg med denne kvinnen som var mye eldre enn ham.

– Det var ikke dumt – tilføyde agenten.

– Sikkert. På et blunk fikk han midlene til opphold og et verksted som han kunne jobbe trygt på resten av livet. Men denne kvinnen plaget livet av ham!

(...)

– Å ja! – preket rådmannen. – Likevel hadde han flaks! For halvannet år siden spiste kjerringa for mye av noe og døde, og Wokulski, etter et fireårig slit og slep, ble fri som en fugl, med en velhavende butikk og tretti tusen rubel som to generasjoner Mincel jobbet for.

– Heldiggris!

– Han hadde flaks – rettet rådmannen – men han respekterte den ikke. En annen i hans situasjon hadde giftet seg med en ordentlig pike og levd et godt liv; fordi en butikk med et godt rykte på et perfekt sted betyr så mye i dag!... Denne gærningen forlot likevel alt og dro for å drive med krigshandel. Han fikk lyst på millioner eller annet faenskap.

– Przepraszam, ale... dlaczego pan radca nazywa Wokulskiego wariatem?... (...) Ja trochę znam Wokulskiego. Zawsze wydawał mi się człowiekiem skrytym i dumnym. W kupcu skrytość jest wielką zaletą, duma wadą. Ale żeby Wokulski zdradzał skłonności do wariacji, tegom nie spostrzegł.

(...)

– Nazywam go – odparł, powoli ogryzając i zapalając cygaro – nazywam go wariatem, gdyż go znam lat... Zaczekaj pan... Piętnaście... siedemnaście... osiemnaście. Było to w roku 1860... Jadaliśmy wtedy u Hopfera. Znałeś pan Hopfera?...

(...)

– Otóż Wokulski był wtedy u Hopfera subiektem i miał już ze dwadzieścia parę lat.

– W handlu win i delikatesów.

– Tak. I jak dziś Józio, tak on wówczas podawał mi piwo, zrazy napoleońskie...

– I z tej branży przerzucił się do galanterii? – wtrącił agent.

– Zaczekaj pan – przerwał radca. – Przerzucił się, ale nie do galanterii, tylko do Szkoły Przygotowawczej, a potem do Szkoły Głównej, rozumie pan?...Zachciało mu się być uczonym!...

– Istna heca – rzekł. – I skąd mu to przyszło?

– No skąd? Zwyczajnie – stosunki z Akademią Medyczną, ze Szkołą Sztuk Pięknych... Wtedy wszystkim paliło się we łbach, a on nie chciał być gorszym od innych. W dzień służył gościom przy bufecie i prowadził rachunki, a w nocy uczył się...

– Licha musiała to być usługa.

–Taka jak innych – odparł radca, niechętnie machając ręką. – Tylko że przy posłudze był, bestia, niemiły; za najniewinniejsze słówko marszczył się jak zbój...Rozumie się, używaliśmy na nim, co wlało, a on najgorzej gniewał się, jeżeli nazwał go kto „panem konsyliarzem”. Raz tak zwymyślał gości, że mało obaj nie porwali się za czuby.

(...)

– I poszedł też do Szkoły Przygotowawczej?

– Poszedł i nawet zdał egzamin do Szkoły Głównej. No, ale co pan powiesz – ciągnął radca uderzając ajenta w kolano – że zamiast wytrwać przy nauce do końca, niespełna w rok rzucił szkołę...

– Cóż robił?

– Otóż, co... Gotował wraz z innymi piwo, które do dziś dnia pijemy, i sam w rezultacie oparł się aż gdzieś koło Irkucka.

(...)

– Nie koniec na tym... W roku 1870 wrócił do Warszawy z niewielkim fundusikiem. Przez pół roku szukał zajęcia, z daleka omijając handle korzenne, których po dziś

dzień nienawidzi, aż nareszcie przy protekcji swego dzisiejszego dysponenta, Rzeckiego, wkręcił się do sklepu Minclowej, która akurat została wdową, i – rok potem ożenił się z babą grubo starszą od niego.

– To nie było głupie – wtrącił agent.

– Zapewne. Jednym zamachem zdobył sobie byt i warsztat, na którym mógł spokojnie pracować do końca życia. Ale też miał on krzyż Pański z tą babą!

– One to umieją...

–Jeszcze jak! – powiedział radca. – Patrz pan jednakże, co to znaczy szczęście. Półtora roku temu baba objadła się czegoś i umarła, a Wokulski po czteroletniej katordze został wolny jak ptaszek, z zasobnym sklepem i trzydziestu tysiącami rubli w gotowiznie, na którą pracowały dwa pokolenia Minclów.

– Ma szczęście.

– Miał – poprawił radca – ale go nie uszanował. Inny na jego miejscu ożeniłby się z jaką uczciwą panienką i żyłby w dostatkach; bo co to, panie, dziś znaczy sklep z reputacją i w doskonałym punkcie!... Ten jednak, wariat, rzucił wszystko i pojechał robić interesa na wojnie. Milionów mu się zachciało czy kiego diabła.⁸⁶

Rådmann Węgrowicz nevner altså de viktigste begivenhetene fra Wokulskis fortid, hans jobb i en vinkjeller hos Hopfer, hans sniklesing på jobb, hans tid i Hovedskolen, hans deltakelse i januaropprøret, ekteskapet med Małgorzata Mincel og krigshandelen. Samtidig gjør han vurderinger av Wokulskis handlinger. Han gir uttrykk for at han var gal og ville ikke være verre enn andre og av den grunn leste han for å komme inn på skolen. Uttrykket ”lagde det ølet som vi alle drikker den dag i dag” impliserer Węgrowiczs negative innstilling til januaropprøret. Forfatteren Prus gir altså ordet til en av sine helter, rådmann Węgrowicz, som får lov til å skissere hovedpersonen Wokulski som den aller første i romanen. Węgrowicz gjør det selvfølgelig på sin individuelle måte, som også vurderer Wokulskis handlinger og stempler ham som en idiot. For Węgrowicz var det uforståelig at Wokulski hadde ambisjoner om å ta utdanning ”Han fikk lyst til å bli vitenskapsmann!”(*Zachciało mu się być uczonym!*) og han tolket det som om han ikke ville være verre enn andre. Han tilstår også at både han og andre kunder som Wokulski ekspederte den gangen, plaget og latterliggjorde ham for hans ambisjoner og sniklesing på jobben, noe som tyder på manglende forståelse for Wokulski i hans nærmiljø. Węgrowicz definerte altså en ”ferdig og avsluttet” ekspeditør. Hans manglende forståelse for Wokulskis ambisjoner avslører også (eller kanskje først og fremst)

⁸⁶ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 6-8.

Węgrowiczs uvitenhet. Senere i fragmentet definerte Węgrowicz Wokulski enda en gang, denne gangen som en ”ferdig” kjøpmann som burde være fornøyd med butikken han arvet etter den avdøde konen Małgorzata, og slå seg til ro med en ærlig og fornuftig frøken. Denne gangen avslører Węgrowicz sin manglende kjennskap til Wokulskis følelser for Izabela, følelser som fikk ham til å reise til krigsområde for å drive med handel. På dette tidspunktet kommer følgende påstanden til Bakhtin inn: En sannhet om et menneske som berører dets indre (mennesket i mennesket) og som er uttalt når dette mennesket ikke er til stede og dermed ikke får muligheten til å svare på dette innspillet, er en løgn som fornedrer vedkommende.⁸⁷ Węgrowiczs utsagn fornedrer altså Wokulski, som ikke får muligheten til å komme i dialog med det. Dette utsagnet berører nemlig Wokulskis indre, Węgrowicz går ut i fra at motivet for Wokulskis reise var lysten til å bli millionær. Han visste ikke at det var en følelse for en kvinne som fikk ham til å gjøre dette. Likevel blir dette løgnaktige utspillet til Węgrowicz ikke kommentert av en tredje person, Węgrowicz får dermed lov til å mene det han vil, og ikke bare det, han var den første som fikk lov til å fortelle om romanens hovedperson. Et liknende syn på akkurat samme hendelser får leseren også videre i romanen, der seks menn snakker om Wokulski:

– Han gjorde karriere! – sa den lave stemmen. – Som ung mann serverte han for sånne som oss, og når han nærmer seg alderdommen, vil han betjene viktige herrer.

– Dagens herrer – tilføyde mannen som pustet tungt – de er verdt like mye som han. I gamle dager, i et grevhus, hadde de aldri tatt imot en eks-kjøpsmann som ble rik takket være et ekteskap... Latterlig!...

– Ekteskapet er ingenting – svarte en lav stemme med noe som satt fast i halsen – ekteskapet med en rik kvinne er ingen skam. Men de millionene som han tjente på leveranser under krigen, de lukter kriminalitet på lang avstand.

– Karierę zrobił! – mówił gruby głos. – Za młodu wysługiwał się takim jak my, a ku starości chce mu się fagasować wielkim panom.

– Ci dzisiejsi panowie – wtrącił jegomość dychawiczny – tyle warci co i on. Gdzie by to dawniej w hrabskim domu przyjmowali eks-kupczyka, który przez ożenek dorobił się majątku... Śmiech powiedzieć!...

⁸⁷ Bakhtin, M., *Dostojevskijs poetik*, 1991.

– Fraszka ożenek – odparł gruby głos zakrztusiwszy się nieco – bogaty ożenek nie hańbi. Ale te miliony, zarobione na dostawach w czasie wojny, z daleka pachną kryminałem.⁸⁸

Igjen legger Prus vurderinger av Wokulskis handlinger i munnen på andre helter i romanen, og enda en gang vurderer de Wokulski negativt. Til dette svarer han i en samtale med Rzecki:

Husker du ikke lenger hvor mange ganger daglig ble jeg minnet om to generasjoner Mincel'er og hvor god min kone var? (...) Hvor mange ganger ble det snakket om meg og nesten til meg at jeg får mat fra konas forkle, at alt har jeg takket være Mincel og ingenting, absolutt ingenting takket være egen energi, selv om det var meg som løftet denne utsalgsboden, fordoblet dens inntekter...

Mincel og alltid Mincel! I dag kan de sammenlikne meg med Mincel. Alene tjente jeg på et halvt år ti ganger mer enn to generasjoner Mincel'er på et halvt århundre. (...) Nå vet jeg hvor mange Mincel jeg er verdt, og Gud hjelpe meg, for et liknende resultat hadde jeg gjentatt spillet mitt en gang til!

(...) Czy już nie pamiętasz, ile razy na dzień przypominano mi dwa pokolenia Minclów albo anielską dobroć mojej żony? (...) Ileż to razy mówiono o mnie i prawie do mnie, że karmię się z fartucha żony, że wszystko zawdzięczam pracy Minclów, a nic, ale to nic – własnej energii, choć przecie ja podźwignąłem ten kramik, zdwoiłem jego dochody...

Mincle i zawsze Mincle! Dziś niech mnie porównają z Minclami. Sam jeden przez pół roku zarobiłem dziesięć razy więcej aniżeli dwa pokolenia Minclów przez pół wieku. (...) Teraz już wiem, ilu jestem wart Minclów, i jak mi Bóg miły, dla podobnego rezultatu drugi raz powtórzyłbym moją grę!⁸⁹

I tankene hans høres altså gjenklngen av de andre stemmene som snakket om ham. Han blir opprørt på grunn av at ingen anerkjente hans energi og innsats i utviklingen av butikken til Mincel. Alle rundt ham mente at det var konen som forsørget ham. Bittert sammenlikner han det han tjente på ett år med det som familien Mincel jobbet for i to generasjoner og konkluderer med at han er verdt mye mer enn flere i familien Mincel. I Wokulskis utsagn hører vi ekkoer av andres ytringer om ham. Og selv om han fører en dialog med Rzecki, er det ikke Rzecki han egentlig snakker til, med de som uttalte de feilaktige ordene om ham. I de to fragmenetene sitert over blir leseren kjent med Wokulskis egne vurderinger av sin egen historie. Det som Węgrowicz beskrev som lykke, var ifølge Wokulski et strevsomt og risikabelt arbeid. Hver gang han foretok seg noe, ble samfunnet rundt ham kritisk til det.

⁸⁸ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 129.

⁸⁹ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 30.

Gjennom hele sitt liv fikk han altså ingen støtte for sine planer og ambisjoner. Akkurat de samme hendelsene fra Wokulskis liv blir beskrevet og kommentert av Rzecki i hans dagbok:

Hopfers selger – ble en vitenskapsmann!... (...)

Kort sagt plasserte Wokulski seg et sted i gamlebyen, og i et halvt år levde han av sine penger mens han kjøpte mange bøker og lite mat for dem. Da han brukte opp sine penger begynte han å lete etter jobb, og da skjedde det noe merkelig. Kjøpsmennene ga ham ikke arbeid fordi han var vitenskapsmann, og vitenskapsmennene ga ham heller ikke arbeid fordi han var en eks-selger. (...)

Fryktelig å tenke på hvor hardt livet hans var. Han ble tynnere, tristere og villere... Men han klaget ikke. (...).

Subiekt od Hopfera – został uczonym!...(…)

Co tu dużo gadać. Uplacował się chłopak gdzieś na Starym Mieście i przez pół roku żył ze swej gotówki kupując za nią dużo książek, ale mało jedzenia. Wydawszy pieniądze począł szukać roboty, i wtedy – trafiła się rzecz dziwna. Kupcy nie dali mu roboty, gdyż był uczonym, a uczeni nie dali mu także, ponieważ był eks-subiektem. (...)

Strach, jak ciężkim było jego życie. Zmizerniał, sposepniał, zdziczał... Ale nie narzekał. (...).⁹⁰

Rzecki, i likhet med Wokulski selv, så den urettferdigheten som hans gode venn ble utsatt for. Og kanskje som den eneste føler han synd på sin venn og kaller ham ikke for en idiot, slik Węgrowicz har gjort.

Flere stemmer forteller altså om samme periode i Wokulskis liv. Og alle tre får lov til å uttrykke "sin sannhet" fullt ut. Ingen kommenterer deres ord eller underordner dem den allvitende fortellerens ord. Det er dermed en uavhengig, meningsbærende diskurs. Wokulski er i det hele tatt en som de fleste i romanen snakker om. Navnet Wokulski kan høres i restauranten, på gata, i de aristokratiske salongene. De fleste i romanen har noe å si om denne mektige forretningsmannen. Det er både utseendet, historien, handlingene og hans generelle virksomhet som det blir snakket om, slik som i fragmentet nedenfor, der Izabela Łęcka snakker med sin far og kusinen Florentyna og utveksler inntrykkene av Wokulski som de har fått:

⁹⁰ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 299.

– Et uhøflig menneske – svarte hun livlig. – Nå kommer jeg på det... Da jeg var i butikken på tirsdag, spurte jeg om prisen på viften... Du skulle bare se hvordan han så på meg!... Han svarte ingenting, men strakk bare sin store røde hånd ut til en av ekspeditørene (...) og mumlet med en stemme som avslørte sinne: Herr Morawski eller Mraczewski (...). Akk, du har funnet en uinteressant samarbeidspartner, pappa!... – lo frøken Izabela.

– Han har en vill energi, han er sterk som jern – svarte herr Tomasz. – De er sånn. Du blir kjent med dem fordi jeg tenker på å organisere et par møter hjemme. Alle de er originale, men han er mest original av dem alle.

(...)

– Jeg ler av Bela – sa herr Tomasz til kusinen som skjenket suppe fra terrinen. – Tenk deg Floro, at Wokulski gjorde inntrykk av å være en bondetamp på henne. Kjenner du ham?

– Hvem kjenner ikke Wokulski idag – svarte frøken Florentyna mens hun ga Mikołaj herrens tallerken. – Vel, han er ikke elegant men – han gjør inntrykk...

– Stubben med røde hender – tilføyde frøken Izabela leende.

– Niemiły człowiek – odpowiedziała z ożywieniem. – Teraz przypominam go sobie... Będąc we wtorek w sklepie zapytałam o cenę wachlarza... Trzeba było widzieć, jak spojrzał na mnie!... Nie odpowiedział nic, tylko wyciągnął swoją ogromną, czerwoną rękę do subiekta (...) i mruknął głosem, w którym czuć było gniew: panie Morawski czy Mraczewski (...) A... nieciekawego znalazł papo współnika!... – śmiała się panna Izabela.

– Szalonej energii człowiek, żelazny człowiek – odparł pan Tomasz. – Oni tacy. Poznasz ich, bo myślę urządzić w domu parę zebrań. Wszyscy oryginalni, ale ten oryginalniejszy od innych.

(...)

– Smieję się z Belci – rzekł pan Tomasz do kuzynki, która nalewała rosół z wazy. – Wyobraź sobie, Floro, że Wokulski zrobił na niej wrażenie gbura. Czy ty go znasz?

– Któż by dziś nie znał Wokulskiego – odpowiedziała panna Florentyna podając Mikołajowi talerz dla pana. – No, elegancki on nie jest, ale – robi wrażenie...

– Pnia z czerwonymi rękoma – wtrąciła ze śmiechem panna Izabela.⁹¹

En viktig rolle i den polyfoniske presentasjonen av Wokulski spiller etter min mening et rykte i *Lalka*. Et rykte er en muntlig meddelelse som ofte har som mål å skade noen. Om Wokulski går det gjennom hele romanen mange rykter. I sitatet nedenfor refererer jeg til ryktene som ble kjent for fyrsten:

⁹¹ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 52.

De mest interessante nyhetene leverte likevel nonnene til fyrsten. Det var en kusk i Warszawa og hans bror i Warszawa-Wien-jernbanen, som velsignet Wokulski. Det var noen studenter som fortalte høyt at Wokulski gir dem stipendier; det var håndverkere som hadde verksted takket være ham, det var kremmere som Wokulski hjalp å åpne butikker.

Det manglet til og med ikke (noe som nonnene snakket om rødmende og forskrekket), det manglet en gang ikke en forfallen kvinne som Wokulski hjalp ut av fattigdommen, sendte til et kloster og som til slutt ble en ordentlig kvinne takket være ham.

Najciekawszych jednak wiadomości dostarczały księciu zakonnice. Był jakiś furman w Warszawie i jego brat dróżnik na Kolei Warszawsko-Wiedeńskiej, którzy błogosławili Wokulskiego. Byli jacyś studenci, którzy głośno opowiadali, że Wokulski daje im stypendia; byli rzemieślnicy, którzy zawdzięczałi mu warsztaty, byli kramarze, którym Wokulski pomógł do założenia sklepów.

Nie brakło nawet (o czym siostry mówiły z pobożną zgrozą i rumieniąc się), nie brakło nawet kobiety upadłej, którą Wokulski wydobył z nędzy, oddał do magdalenek i ostatecznie zrobił z niej uczciwą kobietę.⁹²

Alle disse ryktene tyder på det positivistiske engasjementet til Wokulski. Han hjalp mange i samfunnet, han klarte å finne måter å hjelpe de fattigste og mest trengende på. Wokulski hadde et stort hjerte for de svakeste i samfunnet. Faktumet at Wokulski var temaet for mange rykter i datidens Warszawa, blir også bekreftet når han kommer tilbake fra Paris og finner mange brev og kort på sitt bord. Mange ville besøke ham mens han var borte, og la igjen diverse brev, der de enten ber ham om økonomisk støtte, referanser, informerer, fornærmer eller bebreider ham.⁹³ Selv konkluderte han med følgende etter å ha lest alle brevene: ”Det er nok mange rykter som går om meg!...”⁹⁴ Ryktens rolle er også meget viktig i forhold til Wokulskis skjebne på slutten av romanen. Leseren får nemlig ikke et sikkert svar på hva som har skjedd med Wokulski på slutten. Om hans skjebne går det mange rykter. Fra doktor Szuman får vi vite at Wokulski skulle på en reise verden rundt:

– (...) ... Han reiste til Odessa, derfra skal han til India, fra India til Kina og Japan, og senere via Atlanterhavet til Amerika... Jeg skjønner det at han ville reise, selv verden rundt, selv skulle jeg anbefale ham å gjøre det. Men å ikke skrive et ord, og etterlate tross alt vennlige mennesker og vel to hundre rubel i Warszawa, dette, Herre Gud! Man må ha utviklet et avansert stadium av psykose...

– Hvor har du denne informasjonen fra? – spurte Rzecki.

⁹² Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 491.

⁹³ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 369.

⁹⁴ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 369.

– Fra den beste kilden, fra Szlangbaum, som bryr seg veldig om Wokulskis prosjekter! (...).

– (...) ... Wyjechał do Odessy, stamtąd ma zamiar udać się do Indyj, z Indyj do Chin i Japonii, a później przez Ocean Spokojny do Ameryki... Rozumiem podróż, nawet naokoło świata, sam bym mu ją radził. Ale ażeby nie napisać słówka, zostawiając, bądź jak bądź, ludzi życzliwych i ze dwakroć sto tysięcy rubli w Warszawie, na to, dalibóg! Trzeba mieć w wysokim stopniu rozwiniętą psychozę...

– Skadże te wiadomości? – spytał Rzecki.

– Z najlepszego źródła, bo od Szlangbauma, któremu zbyt wiele zależy na tym, ażeby dowiedzieć się o projektach Wokulskiego. (...).⁹⁵

Informasjonen om Wokulski har Szuman fått av Szlangbaum, som har Wokulskis penger og er veldig interessert i hva som skjer med ham. Senere besøker Szuman Rzecki med enda et rykte om hva som kunne ha skjedd med Wokulski:

Hør her, min herre, hvordan denne idioten tiltrakk seg oppmersomheten blant folket... En mann fra Zasławek sa til Szlangbaum at kusken til den avdøde Zasławska så Wokulski i skogen i Zasławek for ikke lenge siden. Han beskrev til og med hvordan han var påkledd og hvilken hest han red på...

(...)

– Farsen!... Hvor ligger Krim, hvor Roma, hvor India og hvor Zasławek?... – svarte doktoren. – Desto mer at nesten samtidig så en annen jøde som selger kull Wokulski i Dąbrowa...Ikke nok med det, han fikk liksom vite at denne Wokulski kjøpte to dynamittgubber av en drukkenbolt av en gruvearbeider. Dette tullpratet skal De vel ikke forsvare?... .

Tylko uważaj pan, jak ten półgłówek zainteresował ludzi. Pachciaż z Zasławka mówił Szlangbaumowi, że furman nieboszczki prezesowej widział niedawno Wokulskiego w lesie zasławskim. Opisywał nawet, jak był ubrany i na jakim koniu jechał...

(...)

– Farsa!... Gdzie Krym, gdzie Rzym, gdzie Indie, a gdzie Zasławek?... – odparł doktor. – Tym bardziej, że prawie jednocześnie inny Żydek, handlujący węglami, widział znowu Wokulskiego w Dąbrowie... A nawet więcej, bo jakoby dowiedział się, że ów Wokulski kupił od jednego górnika, pijaczyny, dwa naboje dynamitowe... No, już tego głupstwa chyba i pan nie zechcesz bronić?...⁹⁶

⁹⁵ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 613.

⁹⁶ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 618.

Flere personer har altså sett Wokulski samtidig på forskjellige steder. En jøde har til og med fått vite at Wokulski har kjøpt to dynamittgubber, noe som kunne bety at han hadde planer om å sprengte noe. Denne versjonen av skjebnen til Wokulski kunne bli bekreftet i et brev fra Węgielek, der det sto:

Fordi det har skjedd noe stort hos oss, ærede herre. I september, samme dagen som De gikk mot slottet og traff min mor som plukket poteter. Moren rakk så vidt å komme tilbake fra åkrene og begynte å varme kveldsmaten, da vi hørte en eksplosjon fra slottet, den var som lyn slik at vinduene rystet i landsbyen. (...).

Uten å si noenting til noen om at De da gikk til slottet, gravde jeg en uke i ruinene for å, Gud bevare, forsikre meg om at det ikke hadde skjedd en ulykke. Og først da jeg ikke fant noen spor, ble jeg så glad at jeg plasserte et hellig kors på dette stedet, av hel eik, ikke malt, for å minne at De ble reddet fra ulykken.

Bo to u nas wielmożny panie we wrześniu, tego samego dnia, kiedy wielmożny pan idąc na zamek spotkał moją matkę przy kartoflach, trafiło się wielkie zdarzenie. Tylko co matka wróciła z pola i nastawiła wieczerze, aż tu w zamku dwa razy tak strasznie huknęło, jak pioruny, a w miasteczku szyby się zatrzęsły. (...)

Nic nie mówiąc nikomu o tym, że wielmożny pan szedł wtedy na zamek, przez cały tydzień grzebałem między gruzami, czy, broń Boże, nie stało się nieszczęście. I dopiero kiedyś śladu nie znalazł, ucieszyłem się tak, że na tym miejscu święty krzyż stawiam, cały z drzewa dębowego, nie malowany, ażeby była pamiątka, jako wielmożny pan od nieszczęścia się ocalił.⁹⁷

Wokulski ble altså sett i september ved slottet i Zasławie, der han tilbrakte noen hyggelige stunder med Izabela. I og med at noen hadde sett ham kjøpe to dynamittgubber, kunne det bety at det var han som sprengte slottet i lufta for å begrave alle minnene om Izabela. Samtidig skrev Węgielek at han lette etter liket til Wokulski, men fant det ikke, noe som igjen stiller spørsmålstegn ved tesen om at Wokulski døde i ruinene. Vitenskapsentusiasten, Julian Ochocki, hadde enda noe annet å si om hva hadde skjedd med Wokulski:

(...) – I dag likner han på et vissent tre. Dersom han finner en riktig grunn, noe han godt kan finne i Europa, og hvis han fortsatt har nok energi, engasjerer han seg i et arbeid og begynner kanskje å virkelig leve... Men dersom han er utmattet, noe som også er mulig på hans alder... .

(...) – Dziś jest on podobny do wyrwanego drzewa. Jeżeli znajdzie grunt właściwy, a w Europie może go znaleźć, i jeżeli ma jeszcze energię, to wlezie w jakąś robotę i bodaj

⁹⁷ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 622.

czy nie zacznie naprawdę żyć... Ale jeżeli wyczerpał się, co także w jego wieku jest możliwym...⁹⁸

Ochocki spór at dersom Wokulski finner et sted han kommer til å trives på, begynner han å leve et ”ordentlig” liv. Uansett hva som har blitt sagt om skjebnen til Wokulski, er ingen av de ryktene bekreftet. Spørsmålet om hovedpersonen i *Lalka* forblir altså ubesvart. Heller ikke Wokulski selv er i stand til å si hva han kommer til å gjøre, hvilken vei han velger. Hans siste samtale med Rzecki ser slik ut:

– Reiser du?

– Senest overimorgen til Moskva, og etter det... dit Gud bestemmer...

– Har du noen planer? – spurte Rzecki hemmelighetsfullt.

Wokulski tenkte.

– Jeg vet ikke noe ennå; jeg vingler som om jeg hadde sittet på en tietasjers huske. Noen ganger forestiller jeg meg at jeg kommer til å gjøre noe for verden...

– Oi, det... det...

– Men noen ganger blir jeg så desperat at jeg kunne ønske at jorden absorberer meg og alt jeg har rørt...

– Det er ikke fornuftig... ikke fornuftig – tilføyde Rzecki.

– Jeg vet... Derfor blir jeg ikke overrasket over hvis jeg enten lager bråk eller hvis jeg avslutter alt regnskap med verden... .

– Wyjeżdżasz?

– Najdalej po jutrze do Moskwy, a potem... gdzie Bóg przeznaczy...

– Masz co na myśli? – spytał tajemniczo Rzecki.

Wokulski zastanowił się.

– Jeszcze nic nie wiem; waham się, jakbym siedział na dziesięciopiętrowej huśtawce. Czasami zdaje mi się, że coś zrobię dla świata...

– Oj, to... to...

– Ale chwilami ogarnia mnie taka desperacja, że chciałbym ażeby mnie ziemia pochłonęła i wszystko, czegom tylko dotknął...

⁹⁸ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 616.

– To nierozsądne... nierozsądne – wtrącił Rzecki.

– Wiem... Toteż nie dziwiłbym się ani temu, gdybym kiedy narobił halasu, ani temu, gdybym skończył wszelkie rachunki ze światem...⁹⁹

Her åpner Wokulski for to utveier – enten gjør han noe stort eller han tar livet sitt. Kjernen i polyfonien består av at stemmene forblir selvstendige, at det ikke er noen allvitende, monologisk stemme som underordner dem. I *Lalka* skjer det nettopp dette, alle stemmene forblir selvstendige, forfatteren lar dem si det de mener, han vurderer ikke innholdet i deres utsagn. Derfor er det flere stemmer som har noe å si om hovedpersonen Wokulski, og alle disse stemmene kommer inn på banen. De utfyller hverandre og er i dialog med hverandre. Alle stemmene, inkludert stemmen til Wokulski selv, belyser hans virkelighet, hans livshistorie, som blir dratt inn i selvinnsiktsprosessen. Det er nemlig de objektive hendelsene som legger grunnlaget for denne prosessen. Nettopp på grunn av at livet til Wokulski ble som det ble, at han fra starten av ble urettferdig behandlet, misforstått og latterliggjort av samfunnet, og senere avvist av sitt livs store kjærlighet, ble Wokulski en splittet og urolig person som hele tiden forsøkte å besvare spørsmålet: Hvem er jeg? Og hvorfor er jeg som jeg er? Dette spørsmålet gir han selv best svar på, fordi det bare er han som vet svaret:

Hva er jeg? – spurte han noen ganger, og etter hvert formulerte han selv et svar:

Jeg er et forlatt menneske. Jeg hadde enorme ressurser og energi, men – jeg gjorde ingenting for sivilisasjonen. (...)

Senere ble han slått av tanken om hva han hadde brukt kreftene og livet til.

Til en kamp med omgivelsene som han aldri hadde passet til. Da han hadde lyst til å lære, kunne han ikke det fordi fedrelandet hans ikke trengte vitenskapsmenn, men – gutter og butikkespeditørene. Da han ville kjempe for samfunnet, og til og med ofre et eget liv, fikk han presentert fantastiske drømmer istedenfor et program, og etter det ble han glemt. Da han lette etter jobb, ble den ikke gitt til ham, men han fikk et tilbud om å gifte seg med en eldre kvinne for pengenes skyld. Da han endelig ble forelsket og ville bli en legal familiefar, presten til det hjemlige bålet hvis hellighet ble anbefalt av alle rundt ham, havnet han i en situasjon uten utvei. Slik at han engang ikke vet om kvinnen som han jaktet etter ikke er en vanlig, sprø kokette eller om hun, i likhet med ham, er et forvillet vesen som ikke har funnet den riktige veien å gå.

Czym ja jestem? – pytał się nieraz i stopniowo formułował sobie odpowiedź:

Jestem człowiek zmarnowany. Miałem ogromne zdolności i energię, lecz – nie zrobiłem nic dla cywilizacji. (...)

⁹⁹ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 604.

Później przyszło mu na myśl: na co to on strwonił siły i życie?...

Na walkę z otoczeniem, do którego nie przystawał. Gdy miał ochotę uczyć się, nie mógł, ponieważ w jego kraju potrzebowano nie uczonych, ale – chłopców i subiektów sklepowych. Gdy chciał służyć społeczeństwu, choćby ofiarą własnego życia, podsunęto mu fantastyczne marzenia zamiast programu, a potem zapomniano o nim. Gdy szukał pracy nie dano mu jej, lecz wskazano szeroki gościniec do ożenienia się ze starszą kobietą dla pieniędzy. Gdy nareszcie zakochał się i chciał zostać legalnym ojcem rodziny, kapłanem domowego ogniska, którego świętość wszyscy dokoła zachwalali, postawiono go w położeniu bez wyjścia. Tak, że nie wie nawet, czy kobieta, za którą szalał, jest zwykłą kokietką o przewróconej głowie, czy może taką jak on zbłąkaną istotą, która nie znalazła właściwej dla siebie drogi.¹⁰⁰

¹⁰⁰ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 344-345.

Kapittel 4. Wokulskis reiser

En viktig rolle i selvbevissthetsprosessen hos Wokulski, utgjorde hans hyppige reiser. Å reise betyr å komme seg ut av det vanlige og hverdagslige (ofte ferdige og fullendte) til noe nytt, uoppdaget. Hos Bakhtin heter reisemotivet *veiens kronotop*, og det er sentralt i hans genreteori.¹⁰¹ *Kronotopen* (av gresk *kronos* – tid, og *topos* – sted) definerer den kunstneriske fremstillingen av tiden og rommet innen et litterært verk. Veiens kronotop var en viktig kronotop i romanens historie, fra antikkens romaner og frem til våre dager.¹⁰² Romkategorien i denne typen romaner er knyttet til veien som helten beveger seg langs, og til stedene langs denne veien der begivenhetene finner sted. Tidskategorien går parallelt, bevegelsen langs en vei medfører varighet med brudd knyttet til stedene og begivenhetene.¹⁰³ Her eksisterer også *møtets kronotop*. Ifølge Bakhtin spiller veiens kronotop en viktig rolle i de moderne romanene som Cervantes' *Don Quixote* eller Rabelais' *Gargantua og Pantagruel*. Lalkas helter, særlig hovedpersonen Wokulski, reiser mye. Han reiser både innen- og utenlands. Hans første viktige, riktignok ufrivillige (han ble forvist dit etter å ha deltatt i januaropprøret) reise, var til Sibir ved Irkutsk. Sibir var egentlig en straffarbeidsleir, der fangene levde under umenneskelige vilkår og ofte døde før de var ferdige med straffen. Det er imidlertid der Wokulski fant fred og anerkjennelse, det er nemlig der han erfarte det ekte demokratiet, demokratiet som var påtvunget av de ekstreme omstendighetene. Det er erfaringene fra denne reisen han refererer til under middagen hos familien Łęcki:

Å, engelskmenn bryter aldri formene – forsvarte frøken Florentyna seg selv med.

– Nei – berettet Wokulski – de bryter ikke formene i vanlige omstendigheter, men i uvanlige omstendigheter bruker de regelen “gjør som det passer”. Jeg har personlig sett veldig mektige lordar som spiste lammekjøtt og ris med fingrene, og suppen drakk de rett fra kasserollen.

(...)

– Så De er etikettens uvenn? – spurte hun.

– Nei. Jeg vil bare ikke være dens slave.

– Det finnes likevel kretser der den alltid følges.

¹⁰¹ Bakhtin, M., *Latter og dialog*, 2003.

¹⁰² Bakhtin, M., *Latter og dialog*, 2003, s. 24.

¹⁰³ Bakhtin, M., *Latter og dialog*, 2003, s. 24.

– Det vet jeg ikke. Men jeg hadde sett de høyeste kretsene der den ble glemt under visse omstendigheter.

O, Anglisy nigdy nie łamią form – broniła się panna Florentyna.

– Tak – mówił Wokulski – nie łamią form w warunkach zwykłych, ale w niezwykłych stosują się do prawidła: robić, jak wygodniej. Sam zresztą widywałem bardzo dystyngowanych lordów, którzy baranię z ryżem jedli palcami, a rosół pili prosto z garnka.

(...)

– Więc pan jest nieprzyjacielem etykiety? – spytała.

– Nie. Nie chcę tylko być jej niewolnikiem.

– Są jednak towarzystwa, w których ona przestrzega się zawsze.

– Tego nie wiem. Ale widziałem najwyższe towarzystwa, w których o niej zapomniano w pewnych warunkach.¹⁰⁴

I denne samtalen med frøken Florentyna, kusinen til Izabela Łęcka, forteller Wokulski om sine erfaringer fra Sibir. Der var alle like, og ingen brydde seg om etiketten. Han sier at under visse omstendigheter blir klasseforskjellene, med tilhørende manener, borte. I Sibir traff Wokulski mange personer fra ulike samfunnsklasser, til og med lordar som måtte spise med fingrene. I det sibirske straffarbeidsleiret hersket det et demokrati som var påtvunget, men Wokulski likte det. Han forteller følgende om tiden som han tilbrakte i Sibir:

Jeg pustet lettere først i Sibir. Der kunne jeg jobbe, der fikk jeg også anerkjennelsen og vennskapen til Czarscy, Czekanowscy, Dybowski. Jeg kom tilbake til hjemlandet nesten som en vitenskapsmann (...).

Odetchnąłem dopiero na Syberii. Tam mogłem pracować, tam zdobyłem uznanie i przyjaźń Czarskich, Czekanowskich, Dybowskich. Wróciłem do kraju prawie uczonym (...).¹⁰⁵

Czarscy, Czekanowscy og Dybowski er etternavnene til store polske, aristokratiske familier som Wokulski ble venn med og fikk anerkjennelse av i Sibir. Først der, under de ”unormale” sosiale omstendighetene, fikk han mulighet til å jobbe og utvikle seg som vitenskapsmann. Tross stedets spesielle karakter, trivdes Wokulski der og fikk den støtten han trengte for å kunne utvikle seg. Det sier mye om hans situasjon under ”normale” sosiale omstendigheter, i Warszawa, der han nærmest ble forfulgt for sine ambisjoner og handlinger. Det er først i

¹⁰⁴ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 219.

¹⁰⁵ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 295.

forbindelse med utvisningen til Sibir at Wokulski fikk troen på sine vitenskapelige muligheter. I en annen samtale referert i dagboken til Rzecki, leser vi følgende ord fra Wokulski:

– Jeg kommer ikke tilbake til Hopfer – svarte han og slo hånden i bordet. – Du vet antakeligvis ikke – tilføyde han at jeg er blitt vitenskapsmann; jeg har til og med ulike takksigelser fra noen vitenskapelige foreninger fra Petersburg.

– No, jużci do Hopfera nie wrócę – odparł uderzając pięścią w stół. – Chyba nie wiesz – dodał że jestem uczonym; mam nawet rozmaite podziękowania od petersburskich naukowych towarzystw.¹⁰⁶

I Sibir ble han også venn med en russer, Suzin, som ifølge hans egne ord hadde mye å takke Wokulski for. Suzin sier følgende om Wokulski, som lurte på hvorfor russeren hjelper ham til å tjene så mye penger:

Jeg svarer deg straks – sa Suzin. Først og fremst fordi du allerede for fire år siden i Irkuck lærte meg å være klok. Hadde det ikke vært for deg, hadde jeg ikke vært denne Suzin som jeg er i dag.

Zaraz je tobie odpowiem – mówi Suzin. –Najpierw za to, żeś ty mnie jeszcze w Irkucku przez cztery lata rozumu uczył. Żeby nie ty, ja nie byłbym ten Suzin co dziś.¹⁰⁷

Om sin ensomhet i Warszawa-samfunnet forteller han også i en samtale med Rzecki etter å ha kommet hjem fra Bulgaria. Det er der vi møter Wokulski for første gang i romanen. Og selv om han var fornøyd med det han tjente under dette oppholdet, tilstår han også at han var usikker og hadde det vondt. Der skjønnte han også hvor ensom han er og at samfunnet ikke ga ham noe håp som han kunne trøste seg med:

– Du har ikke peiling på hvor mye jeg hadde lidd, langt fra alle, usikker om jeg kommer til å se noen, så forferdelig ensom. Du skjønner, den verste ensomheten er ikke den som omringer et menneske, men det tomrommet man har inne i seg når man ikke fikk med seg et eneste varmt blick, vennlig ord eller en gnist av håp.

– Nie masz pojęcia, co ja wycierpiałem, oddalony od wszystkich, niepewny, czy już kogo zobaczę, tak strasznie samotny. Bo widzisz, najgorszą samotnością nie jest ta, która otacza człowieka, ale ta pustka w nim samym, kiedy z kraju nie wyniósł ani cieplejszego spojrzenia, ani serdecznego słowa, ani nawet iskry nadziei.¹⁰⁸

¹⁰⁶ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 299.

¹⁰⁷ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 325.

¹⁰⁸ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 1, s. 31.

Begge reisene som ble nevnt over, får leseren vite om fra dagboken til Rzecki, de er utenfor den egentlige handlingen i romanen. En reise som var en del av hovedhandlingen i romanen, og som hadde enorm betydning for Wokulski, var reisen til Paris. Wokulski reiste dit for å møte sin gamle venn fra Sibir, russeren Suzin. Suzin trengte Wokulskis hjelp – han skulle kjøpe noen skip og franske juveler, men han kunne verken fransk eller tysk, så Wokulski skulle snakke på hans vegne og få femti tusen rubel for denne jobben. Til å begynne med føler Wokulski seg usikker og engstelig i Paris. Han blir nærmest overveldet av denne enorme byen. Han finner seg ikke til rette blant så mange mennesker, gater, plasser, og i den enorme trafikken. Etter hvert kommer det mange for Wokulski ukjente mennesker som gjerne vil snakke med ham, samt at han får mange brev og reklamebrosjyrer. Noen ville guide ham i Paris, andre ba om materiell støtte, atter andre ville hjelpe ham så godt de kunne. I Paris brukte Wokulski tid til å hjelpe Suzin med hans kunder og partnere, og på fritiden reiste han rundt i byen og tenkte på det vakre og travle Paris og på sitt eget liv. Etter hvert ble han full av beundring for byens arkitektur og funderte over hvor begavede og samarbeidsvillige de måtte være som klarte å bygge en såpass vakker og unik by:

Hadde alle de menneskene – sa han til seg selv – liknet på meg, hadde Paris sett ut som et sykehus med triste gærninger. Alle hadde vært forgiftet av et spøkelse, gatene hadde forvandlet seg til vanndammer og husene til ruiner. I motsetning til meg, tar de livet som det er, de jakter på praktiske mål, de er lykkelige og skaper store verk.

Gdyby ci wszyscy ludzie – mówił sobie – byli podobni do mnie, Paryż wyglądałby jak szpital smutnych wariatów. Każdy trułby się jakimś widziadłem, ulice zamieniłyby się w kałuże, a domy w ruinę. Tymczasem oni biorą życie, jakim jest, uganiają się za praktycznymi celami, są szczęśliwi i tworzą arcydzieła.¹⁰⁹

Av å se på Paris blir Wokulski imponert over hva et menneske kan få til, bare det får mulighet til å realisere sine drømmer:

Disse flotte menneskene som jeg treffer her, har engang ikke halvparten av mine krefter, og til tross for det etterlater de seg maskiner, flotte bygninger, kunstverk, nye ideer. Og hva kommer jeg til å etterlate?... Antakeligvis min butikk, som hadde forfalt i dag dersom Rzecki ikke hadde passet på den... Og jeg har jo ikke vært doven; jeg har kjempet som tre mann, og uten flaks hadde jeg engang ikke hatt denne rikdommen som jeg har i dag!... .

Ci znakomici ludzie, jakich tu spotykam, nie mają nawet połowy moich sił i mimo to zostawiają po sobie maszyny, gmachy, utwory sztuki, nowe poglądy. Lecz ja co zostawię?... Chyba mój sklep, który dziś upadłby, gdyby go nie pilnował Rzecki... A

¹⁰⁹ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 342.

przecież nie próżnowałem: szarpałem się za trzech ludzi i gdyby mi nie pomógł przypadek, nie miałbym nawet tego majątku, jaki posiadam!...¹¹⁰

I møtet med Paris' storslagenhet kommer han på hvorfor han mislyktes, til tross for at han er et ressurssterkt menneske – han hadde brukt opp sine krefter på unødvendige ting:

Og hva jaktet jeg på? Til å begynne med på en perpetuum mobile og på muligheten til å styre ballonger, deretter på å skaffe meg en stilling som mine egne tilhengere forhindret meg fra å gjøre, og til slutt på en kvinne som jeg knapt kommer i nærheten av. Og jeg har alltid enten ofret meg eller bukket under ideene som ble skapt av klassene som ville gjøre meg til deres tjener og slave.

A ja za czym gonilem? Naprzód za perpetuum mobile i kierowaniem balonami, potem za zdobyciem stanowiska, do którego nie dopuszczali mnie moi własni sprzymierzeńcy, nareszcie za kobietą, do której prawie nie wolno mi się zbliżyć. A zawsze albo poświęcałem się, albo ulegałem ideom wytworzonym przez klasy, które chciały mnie zrobić swoim sługą i niewolnikiem.¹¹¹

I hans ord ligger det en kritikk av det polske samfunnet og det store klasses skillet som fantes i datidens Warszawa. Wokulski mener at istedenfor å strebe etter noe stort, måtte han hele sitt liv kjempe med klassefordommene som fantes i Warszawa. Turen til Paris vekker også mange negative tanker og kritikk i forhold til Warszawa:

Hadde flere titusen rubel og et brettspill vært nok for meg, hadde jeg vært det lykkeligste menneske i Warszawa – sa han til seg selv. Jeg har likevel ikke bare en mage, men også en sjel som ønsker kunnskap og kjærlighet, så jeg er dømt til å omkomme der. I denne sonen modner verken bestemte typer planter eller bestemte typer mennesker... .

Gdyby mi wystarczyło kilkadziesiąt tysięcy rubli rocznie i komplet do wista, byłbym w Warszawie najszczęśliwszym człowiekiem – mówił do siebie. – Ale ponieważ oprócz żołądka mam duszę, która łaknie wiedzy i miłości, więc musiałbym tam zginąć. W tej strefie nie dojrzewają ani pewnego gatunku rośliny, ani pewnego gatunku ludzie...¹¹²

Wokulski mener at Warszawa er et perfekt sted for mennesker uten sjel og ambisjoner, der trives det folk som har nok penger og forkjærlighet til spill. Hadde han vært en av dem, hadde han kunnet leve et godt liv i Warszawa. Han er likevel annerledes og vil ha noe mer ut av livet enn bare å tilfredstille de primære behovene. Wokulski sammenlikner Warszawa med Paris, og i denne sammenlikningen ligger Warszawa dårlig an:

¹¹⁰ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 344.

¹¹¹ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 342.

¹¹² Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 345.

For en by – tenkte han – der har jeg opplevd mer i løpet av en time enn i løpet av et helt liv i Warszawa... For en by!... .

Oto miasto – myślał – w którym przeżyłem więcej w ciągu jednej godziny aniżeli w Warszawie przez całe życie... Oto miasto!... .¹¹³

Høydepunktet under oppholdet i Paris utgjør Wokulskis møte med professor Geist, en gammel vitenskapsmann som mener å ha oppfunnet et metall som er lettere enn luft. Geist ble av mange ansett som en gammel galning. Han kommer til Wokulski for å søke støtte for sin oppfinnelse. Han vil at Wokulski skal samarbeide med ham. Han har tro på at de sammen kan revolusjonere verden med denne oppfinnelsen. Wokulski besøker Geist i hans leilighet og ser på hans utstyr og andre oppfinnelser. Mens han er hos Geist, tror han på hans arbeid og resultatene av det, når han forlater Geists leilighet begynner han likevel å tvile på om det er mulig å oppfinne et metall som er lettere enn luft. Og denne usikkerheten følger etter ham til romanens slutt. Møtet med Geist og hans idé vekker i Wokulski hans vitenskapelige drømmer og ambisjoner. I arbeidet med Geist ser han en mulig utvei fra den ulykkelige kjærligheten til Izabela og sjansen til å realisere sine drømmer fra ungdomstiden. Wokulski blir virkelig tiltrukket av ideen til Geist, men han tør ikke å tro på den:

Hadde det ikke vært for et ukjent lureri i disse tingene – sa han høyt – hadde jeg allerede hatt en idé verdt mange år i slaveri. Jeg hadde funnet ikke bare et interessant arbeid og oppfyllelse av de modigste ungdomsdrømmene, men hadde også sett et mål foran meg, høyere enn andre som den menneskelige ånden noen gang har strebet etter. Luftreisegåten hadde blitt løst.

Gdyby w rzeczach tych nie tkwiło jakieś niepojęte oszustwo – rzekł głośno – już miałbym ideę, dla której warto się skazać na całe lata niewoli. Nie tylko znalazłbym pochłaniającą pracę i spełnienie najśmielszych marzeń młodości, ale jeszcze widziałbym przed sobą cel, wyższy nad wszystkie, do jakich kiedykolwiek rwał się duch ludzki. Kwestia żeglugi powietrznej byłaby rozstrzygnięta.¹¹⁴

Wokulski er klar til å ofre livet sitt for en stor idé, en idé som er over andre ideer og som kan løse en gåte om hvordan man kan gi menneskene vinger. Hadde bare denne ideen vært sikker, kunne han blitt i Paris og forsket mer på den.

Reisen til Paris, byens storslagenhet og særlig møtet med Geist hadde stor betydning for selvbevissthetsprosessen hos Wokulski. For første gang på svært lenge glemte han Izabela og sin fortvilelse på grunn av henne, og for første gang på lenge ble hans ungdomsdrømmer

¹¹³ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 356.

¹¹⁴ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 353.

vekket på nytt. Han ble minnet på sine vitenskapelige ambisjoner og planer og fikk på nytt lyst til å bruke livet på noe nyttig, som en ekte positivist. Samtidig fikk han svaret på hvorfor Paris er så mye vakrere og flottene enn Warszawa. I Paris er det arbeidet, viljen og fornuften som dominerer, framfor klasseposisjoner og penger, slik det er tilfelle i Warszawa. Og i motsetning til reisen til Bulgaria, der han savnet hjemlandet sitt, erfarer han i Paris at han vil bli der. For det er der han får mulighet til å være et ekte menneske og arbeide for en stor og nyttig idé. Den er likevel så usannsynlig og usikker at Wokulski ikke tør å begi seg til å jobbe med den, og hans tanker begynner på nytt å fylles av Izabela. Han står overfor et valg:

Hva skal jeg velge? – tenkte han, hvis det ene er tvilsomt og det andre utilgjengelig og usikkert. Hvis jeg først får tak i henne, kommer jeg noen ganger til å tro henne?... kunne jeg tro henne?...

Oppi det hele følte han at det nærmer seg en avgjørende kamp mellom fornuften og hjertet. Fornuften dro han til Geist, hjertet til Warszawa. Han følte at han straks kommer til å måtte velge noe av det: Enten et hardt arbeid som var veien til en usedvanlig berømmelse eller en brennende lidenskap som lovet å brenne ham til aske.

Og hvis begge er en illusjon (...)?

Co tu wybrać? – myślał – jeżeli jedno jest wątpliwe, a druga niedostępna i niepewna. Bo choćbym nawet dosięgnął jej, czy ja jej kiedy uwierzę?... czy nawet mógłbym uwierzyć?...

Z tym wszystkim czuł, że zbliża się chwila decydującej walki pomiędzy jego rozumem i sercem. Rozum ciągnął go do Geista, serce do Warszawy. Czuł, że lada dzień coś z tego musi wybrać: albo ciężką pracę, która wiodła do nadzwyczajnej sławy, albo płomienną namiętność, która obiecywała chyba to, że spali go na popiół.

A jeżeli i to, i tamto jest złudzeniem (...)?¹¹⁵

Valget stod altså mellom fornuften og hjertet, mellom et vitenskapelig arbeid og kjærligheten til Izabela. Begge var like usikre for ham, men løsningen kom sammen med brevet fra Zasławska, som inviterte ham til seg til Zasławek. Etter å ha fått brevet bestemmer han seg for å forlate Paris og begynne på sin neste tur – til Zasławek. I motsetning til Paris-reisen, der hans forkjærlighet til vitenskapen ble vekket, ble hans kjærlighet til Izabela vekket på nytt i Zasławek. Det er der han fikk mulighet til å være alene med henne. De gikk turer for å plukke sopp sammen, snakket om Paris og rollen som aristokratiet spilte i byggingen av Paris. Forsiktig begynner Wokulski å fortelle Izabela om sine følelser for henne, og hun avviser ham ikke, men gir ham et håp. Under turen til Zasławek får Wokulski et innblikk i hvordan en

¹¹⁵ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 359.

falsk følelse kan leve et godt liv. Den gamle baronen Dalski er blindt forelsket i unge Ewelina, som åpenbart flørter med Starski og ikke elsker sin gamle forlovede i det hele tatt. Wokulski er sjokkert over hvor blind en forelsket mann kan være, og lurar noen ganger på om hans kjærighet til Izabela er like blind som Dalskis kjærighet til Ewelina. Oppførselen til Izabela gjør likevel at han enda en gang velger å tro at hun har noen følelser for ham. Oppholdet i Zasławek hadde en noe annen karakter enn oppholdet i Paris. I Zasławek ble Wokulski dratt inn i primitive spill mellom kjærester, forlovede, forbudte flørter og rykter. I motsetning til i Paris var det ingen her som brydde seg om vitenskap og skapende arbeid. Her fikk Wokulski bekreftet at aristokratdamer ikke kunne elske på en ekte måte, at deres følelser kunne kjøpes, bare kjøpesummen var høy nok. Til tross for det skjønte han ikke at også hans utkårede var av den slags. Vertinnen i Zasławek, Zasławska, beskriver unge aristokratdamer på en svært treffende måte – hun avslører hvor dumme og overfladiske unge damer er. De tror at en rik mann og en kjekk elsker sikrer dem lykken. De klarer ikke å sette pris på ekte menn og følelser. Og først når de har sløst sitt liv bort med slike overfladiske menn, får de lyst til å forandre seg, ofte for sent og forgjeves.¹¹⁶ I Zasławie er Wokulski fortsatt blind, han skjønner ikke at beskrivelsen til Zasławska også passer utmerket på Izabela. Sannheten finner han ut under sin neste, til de grader viktige reise, til Kraków. Wokulski, Izabela og én av hennes beundrere, Starski, drar med toget til Kraków (Starski skal videre fra Kraków til Wien) for å besøke Izabelas tante Hortensja, som har blitt alvorlig syk. Under denne turen ble Wokulski vitne til Izabelas og Starskis åpenbare flørt. I tillegg hørte han deres samtale der de latterliggjorde ham. Han fikk også vite at Izabela har mistet metallet som han fikk av Geist og ga til henne som et symbol på at han frasa seg vitenskapen for hennes skyld. Samtalen mellom Izabela og Starski ble ført på engelsk, de trodde nemlig at Wokulski ikke skjønte dette språket. Først da innså Wokulski hvor dum han hadde vært hele den tiden han kjempet om Izabela. Dette kom som et sjokk på ham og resulterte i at han forlot toget i Skierniewice, og prøvde å begå selvmord. Turen til Kraków ble altså skjebnesvanger for Wokulski.

I det ovennevnte har jeg beskrevet alle reisene Wokulski var med på. Grunnen til det er at jeg vil påstå at reisen spilte en svært viktig rolle for Wokulskis selvbevissthet. Jeg vil våge påstanden om at alle de viktigste begivenhetene i Wokulskis liv skjedde nettopp mens han var på reise. I Sibir ble han anerkjent som vitenskapsmann og fikk dermed bekreftet at det nytter å ta utdanning og ha ambisjoner. Der erfarte han også en ekte demokrati og skjønte at alle

¹¹⁶ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 2, s. 426.

mennekene i grunnen er like, bare omstendighetene ligger til grunn for dette. Han så nemlig mektige lorder som spiste på samme måte som de mest primitive folkeslag, med fingrene. Reisen til Bulgaria hadde enorm betydning for forøkelsen av hans kapital og dermed sikringen av hans trygge posisjon som en handels- og forretningsmann. Takket være det fikk han også status i Warszawa (dessverre var det pengene som bestemte det) og kunne konkurrere om Izabelas hånd. På denne reisen kom det også opp for ham hvor lite samfunnet hadde gitt ham. Reisen til Paris var banebrytende når det gjaldt Wokulskis vitenskapelige ambisjoner, der ble de nemlig vekket på nytt og stimulert. Det er der han skjønnte hva man kan få til med hardt arbeid. Han så flotte bygninger, museer, hus og plasser som ble til takket være at en mengde folk kom sammen og samarbeidet om et mål. Der kom det også opp for ham at et slikt samarbeid og hardt arbeid er det neppe å finne i hans Warszawa. Tvert om, i Warszawa er arbeidet sett på som en slags straff som må gjøres av de største synderne. Warszawa, i sammenlikning med Paris, fremstod også som et sted der intelligente og søkende individer ikke kunne eksistere, de fant ikke riktig ”næring” der. Paris’ storslagenhet og ideene til Geist influerte også på Wokulskis følelser for Izabela. For første gang fikk Izabela en farlig konkurrent – en idé hvis Wokulski er villig til å ofre livet for dersom den bare hadde virket mer sikker. Og for første gang vurderte Wokulski å forlate Warszawa for godt og bli i Paris. Likevel dro han tilbake til Warszawa og derfra startet han sin neste tur, hvor han igjen ble blendet av Izabela. Denne reisen var for ham av stor følelsesmessig betydning, for første gang avslørte han nemlig sine følelser overfor Izabela og fikk et håp. Aldri var han så lykkelig som etter å ha kommet fra Zasławek. Men lykken varte ikke lenge, den sluttet nemlig om bord på toget under Wokulskis og Izabelas tur til Kraków. Igjen skjedde det viktige i livet hans på en reise, han skjønnte at Izabela bare var en kokette som flørtet med nærmest alle andre, og de fikk hennes oppmerksomhet nesten gratis i forhold til det han hele veien måtte betale.

Reisemotivet spiller en viktig rolle i hele *Lalka*. Med reisemotivet begynner romanen – Wokulski kommer tilbake fra en reise til Bulgaria, og leseren blir kjent med ham under hans samtale med Rzecki. Med reisemotivet ender også romanen.¹¹⁷ Rzecki, som nekter å tro at Wokulski er død, konkluderer med at:

– Akkurat nå reiser han lettet (med et lett hjerte). Og han skriver ikke fordi vi mest sannsynlig vekker avsky i ham alle sammen... – avsluttet herr Ignacy stille.

¹¹⁷ Se også side 64-67 .

– Teraz właśnie podróżuje z lekkim sercem. A nie pisze, bośmy mu już widać wszyscy obrzydli... – dokończył ciszej pan Ignacy...¹¹⁸

Wokulski var ikke redd for å reise, tvert om, han trivdes godt på reise. Nesten hver gang han reiste, møtte han mennesker som fikk stor betydning for hans liv. Suzin hjalp ham å bli rik, Geist inspirerte hans ambisjoner, i Zasławie ble han kjent med Wąsowska som ”hjelp” å definere det han lenge visste, men ikke klarte å verbalisere.¹¹⁹ Reisemotivet kaster også et kritisk blikk på Warszawa. I forhold til de stedene Wokulski reiste, særlig Paris, fremstod Warszawa som en by for uambisiøse tullinger som elsker penger og spill, og hater å jobbe. Reisemotivet innfører etter min mening et element av uavsluttethet og ufullendhet til Wokulskis person. På reisen oppdager han seg selv på nytt, han erfarer nye ting og får nye inntrykk. Hans tankeverden friskes opp når han reiser, hans møter med nye steder og nye mennesker beriker ham selv og får ham ytterligere til å fundere over hvem han er og hvordan han er. Han er ikke fast knyttet til et sted, hjemmet hans kan være overalt hvor han får respekt og næring for sine interesser og følelser. Han har ikke et ferdig og avsluttet liv i Warszawa, tvert om, han er villig til å dra av gårde for å få nye inntrykk, opplevelser, bekjentskaper. Reisemotivet i Wokulskis biografi støtter opp under hans bilde som en ufullendt og uavsluttet, og dermed polyfon, helt.

¹¹⁸ Prus, B., *Lalka*, 2007, b. 3, s. 623.

¹¹⁹ Se også side 48 .

Avslutning

Boleslaw Prus – romanforfatter med journalistisk bakgrunn – var en usedvanlig flink betrakter som i tillegg hadde en levende fantasi. Han visste derfor at livet aldri blir til et geometrisk, logisk hele, at det består av forskjellige, ulike episoder som noen ganger virker kaotiske, overflødige og uten mål. I likhet med Bakhtin visste han at romanens plan ikke lar seg plassere i et skjema. Også Bakhtin mente at det ikke finnes én sannhet, og litteraturen som støtter en slik framstilling av virkeligheten, er monologiserende. Jeg vil påstå at Prus stod for det samme. Derfor tillot han at det eksisterte flere stemmer og synspunkter om Wokulski, samt flere sannheter om hans skjebne. Ifølge Bakhtin skjer den siste forfattervurderingen av helten i heltens fravær i en monologisk roman, noe som gjør det umulig for helten å svare på forfatterens vurdering. Dermed får ikke helten det siste ordet, og han får ikke komme seg ut fra den faste rammen av forfatters vurdering som avslutter ham (helten). Forfatterens innstilling møter derfor ingen dialogisk motstand fra heltens side. I en polyfon roman derimot, fremstår forfatteren som en organisator og deltaker uten å forbeholde seg selv det siste ordet om helten. Det siste ordet er forbehold helten selv. I *Lalka* er ikke det siste ordet forbehold Wokulski heller, men det betyr dermed ikke at *Lalka* er en monologisk roman. Det siste ordet om Wokulskis skjebne er nemlig ikke forbeholdt forfatteren heller. Prus organiserte slutten slik at det var de andre personene i romanen som fikk lov til å ha det siste ordet om hovedpersonen. Dermed fikk vi fire ulike versjoner av det som kunne ha skjedd med Wokulski, og ingen av de versjonene ble kommentert og vurdert av den allvitende fortelleren eller forfatteren. Ved å slippe inn fire uavhengige, likeverdige stemmer som hadde noe å si om Wokulskis skjebne, inntok Prus den nye, objektive forfatterposisjonen. Ut i fra den tillot han at heltens standpunkter kunne utveksles fullt ut og i all selvstendighet. Takket være den objektive posisjonen til forfatteren i *Lalka*, ble ikke leseren påtvunget en mulig løsning på det dilemmaet som utspilte seg i Wokulskis selvbevissthetsprosess – kampen mellom det romantiske og det positivistiske. En av versjonene var nemlig at Wokulski bega seg til et vitenskapelig arbeid i Paris (det positivistiske), en annen at han ble drept av den ulykkelige kjærligheten (den romantiske). Rzeckis versjon indikerte at Wokulski reiser rundt i verden og dermed gjenkalte det kronotopiske fra Bakhtins teori. Det er opp til leseren å slutte seg til én av versjonene. En slik framstilling av romanens slutt bekrefter at *Lalka* rommer flere tankeuniverser, ikke bare forfatterens eget, og kan etter min mening kalles for en polyfon roman.

I denne oppgaven har jeg forsøkt å vise hva som gjør *Lalkas* hovedperson til en polyfon helt, i likhet med helter hos Dostojevskij, slik den ble beskrevet av Bakhtin. Jeg har derfor forsøkt å vise at Wokulski ikke var en avsluttet og fullendt person. Han var en handels- og vitenskapsmann, han var ekstremt romantisk på en side, og på den andre ekstremt nøktern og bestemt. Stortsett klarte han alltid å oppnå sitt mål, men noen ganger holdt det med ett ord eller brev (fra eller om Izabela) som fikk ham til å ombestemme seg. I ett øyeblikk var han klok og fornuftig, mens like etter ble han naiv og handlet som en gal. I Wokulskis person er det ikke bare én ideologi som kommer til uttrykk. Prus har altså valgt seg en romanperson for å vise at et menneske kan være så fullt av motsetninger. Og dette valget var gjort bevisst, nettopp for å vise det dype tvisyn og de fundamentale motsetningene som preget Wokulski og som gjorde at han fremstår som en polyfon helt. Det som gjør Wokulski til en polyfon helt er også faktumet at han overtok posisjonen til forfatteren i *Lalka*. Svaret på hvem Wokulski er, får leseren nemlig fra hans indre monologer gjengitt i den kvasi-direkte talen. Eksempelene på monologene skulle vise den selvbevissthetsprosessen som Wokulski befant seg i i løpet av romanens handling. De skulle avsløre den indre kampen som Wokulski kjempet med seg selv. Hele sitt liv var han nemlig på jakt etter en dypere mening, om det var i form av vitenskapelige oppfinnelser eller ekte kjærlighet. Han nektet å stanse og bli en "ferdig" handelsmann. Videre har jeg også forsøkt å vise at *Lalkas* polyfoni ligger i alle de stemmene som snakket om romanens hovedperson. Det finnes mange helter i *Lalka* og alle hadde noe å si om Wokulski. Hans liv og handlinger har blitt hyppig kommentert, og i denne sammenhengen er historier om hans skjebne på slutten av romanen av spesiell betydning. Wokulski var altså et sentrum for handlingen i *Lalka*, han dukker opp som en ledetråd i hele romanen. Og ingen av stemmene gis større betydning enn andre, alle får lov til å mene det de vil uten at det finnes noen tredjeperson som vurderer dem. Vurderingene av Wokulski er mange og forskjellige – for noen, f. eks. Rzecki, eller de fattige som han hjalp – Maria og Węgiełek er han en stor autoritet, nærmest en hedensk gud med enorm makt og respekt. Andre, representanter for aristokratiet respekterer ham bare i den grad han kan være nyttig for dem, ellers ser de ned på ham på grunn av hans klasses tilhørighet. Atter andre, som f. eks. baronessen Krzeszowska, hater ham åpenbart og ønsker ham det verste. Wokulski vekker sterke følelser – alt fra kjærlighet (Kasia Hopfer) til hat i absolutt alle personene i romanen. Prus lyktes i å fremstille en polyfon helt som inkarnerer, i sin egen rett, en verdensanskuelse som aldeles ikke er den som forfatterens stemme står for, men som er tilstrekkelig uavhengig fra denne til å kunne fremstå som subjekt for sin "egen umiddelbart betydningsbærende diskurs". Polyfonien i romanen gjør at Wokulski kan oppfattes som subjekt for sin egen

diskurs og dermed ikke blir et objekt for forfatterens diskurs, han fremstår i egen rett, uavhengig av forfatterens stemme. Til tider virker Wokulski å være i konstant bevegelse og ute av stand til å slå seg til ro på ett sted eller å gå inn i en stabil arbeidssituasjon. I en periode lever han tilsynelatende et veltilpasset borgerlig liv, med konen Małgorzata og butikken, men denne tilstanden er ”giftig” for ham og varer ikke ved. Selv om Wokulski synes å vite hvordan en bør gå frem for å takle de problemene det moderne samfunnet stiller en overfor, fremstår han som et offer for dette samfunnet, særlig for aristokratiet som delvis har formet ham i sitt bilde og som ser ned på ham. Han kan virke som en landstryker (han forlater landet flere ganger og han trives godt der han reiser), den rotløse, den fremmede i samfunnet. De motsigelsene eller motsetningene som kjennetegner Wokulski stammer allerede fra hans pubertet. Han var aldri akseptert, uansett hva han ville foreta seg. Prus skaper ikke Wokulski som et objekt for sin skepsis eller sitt tvisyn. Wokulski i likhet med andre personene i romanen forblir et virkelig uavhengig subjekt som taler med sin egen stemme. I denne oppgaven gjorde jeg også rede for hvorfor jeg synes at reisen spilte en så viktig rolle i Wokulskis biografi. Her prøvde jeg å forsvare påstanden om at alle de viktigste begivenhetene i Wokulskis liv skjedde nettopp mens han var på reise. Reisene var for ham en inspirasjon til nye tanker og nettopp av den grunn såpass viktig i selvbevissthetsprosessen som har gjort Wokulski til en polyfon helt.

Litteraturliste

Primærlitteratur:

Prus, B., *Lalka*, Greg, Kraków 2007.

Sekundærlitteratur:

Andersen, P., T., *Norsk litteraturhistorie*, Universitetsforlaget, Oslo, 2001.

Bachórz J., Głowiński, M., *Lalka i inne studia w stulecie polskiej powieści realistycznej*, PAN, Warszawa 1992.

Bachtin, M., *Dostojevskijs poetik*, Anthropos, Gråbo 1991.

Bakhtin, M., *Latter og dialog: Utvalgte skrifter*, Cappelen, Oslo 2003.

Bachtin, M., *Ordet i romanen*, Gyldendal, København 2003.

Boyer, R., Knutsen, N., M., *Hamsun i Paris. 8 foredrag fra Hamsun dagene i Paris 1994*, Hamsun-Selskapet, Hamarøy 1995.

Børtnes, J., *Polyfoni og karneval. Essays om litteratur*, Universitetsforlaget, Oslo 1993.

Comte, A., *Metoda pozytywna w szesnastu wykładach*. Warszawa 1961.

Eile, S., *Modernist trends in twentieth-century polish fiction*, University of London, 1996.

Kittang, A., Linneberg, A., Melberg, A., Skei, H., H., *Moderne litteraturteori. En antologi*, Universitetsforlaget, Oslo 2003.

Kleiner, J., Maciag, W., *Zarys dziejów literatury polskiej*, Ossolineum, 1985.

Łoboz, M., Żabski, T., *Pozytywizm*, Leksykon Literatury Polskiej, Wrocław 1999.

Malik, J., A., „*Lalka*”. *Historie z różnych światów*, KUL, Lublin 2005.

Malik, J., A., red., *Świat Lalki. 15 studiów*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2005.

Markiewicz, H., *Literatura pozytywizmu*, PWN, Warszawa 1986.

Markiewicz, H., *Pozytywizm*, PWN, Warszawa 2006.

Markiewicz, H., *Wybór pism*, Warszawa 1966.

Norsk ordbok, Kunnskapsforlaget, Oslo 1998.

Osmoła, J., *Lalka Bolesława Prusa*, Biblios, Lublin 2007.

Paczoska, E., *Lalka czyli rozpad świata*, Trans Humana, Białystok, 1995.

Piasecki, Z., *Z badań nad literaturą i sztuką drugiego pokolenia pozytywistów polskich. Studia i szkice*. Opolskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk Wydział II Języka i Literatury. Opole 1992.

Pieścikowski, E., *Prus. Z dziejów recepcji twórczości*, PWN, Warszawa 1988.

Slagstad, R., *Positivism og vitenskapsteori. Et essay om den norske positivismestriden*, Univeritetsforlaget, Oslo 1980.

Sygietyński, A., *Nasz ruch powieściowy*, Wędrowiec 1884.

Szóstak, A., *Powtórka z literatury. Pozytywizm*, Greg, Kraków 2000.

Tokarczuk, O., *Lalka i perła*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2006.

Tomkowski, J., *Mój pozytywizm*, IBL, Warszawa 1993.